

Ministries

Fakahinohino Ako Tohitapu ✠ Teuteu Malanaga

Founga

Ako Tohitapu

Fakatefito 'i he
Tefito'i Mo'oni

*Ako / Seminā ki he
Kau Faifekau mo e
Kau Ngāue 'i he Siasi'*

FEKAU'AKI MO E TOHI' NI

Ko e tohi' ni ne fa'u ia 'i he ngaahi ta'u lahi 'o e fengāue'aki mo e laui afe 'o e kau faifekau kae'uma'a 'a e kau ngāue faka-Kalisitiane 'i he 'otu Filipaini' 'e Faifekau Dan Finfrock. Na'e fa'u ia ko e tokoni mo e ako ki he kau taki' ke nau ako 'a e Tohitapu' 'o 'ikai toe kau mai ki ai ha ngaahi ma'unga fakahinohino mei tu'a, 'o hangē ko ha tohi fakahinohino faka-Tohitapu, ko e Tohitapu Ako ('a ia 'oku ngāue'aki 'i he ako Tohitapu' - Study Bible), pea mo e hā fua; he ko e ngaahi naunau pehe', 'oku 'ikai fa'a ma'u ia 'i he ngaahi fonua masivesiva'.

'I he ma'u 'o ha liliu (pe paaki) lelei 'o e Folofola', 'oku akonekina leva 'a kinautolu 'oku fie lau 'a e tohi ko eni' ki hono anga hono siofi, faka'uhinga'i tokanga mo fakahoko totonu 'a e Folofola 'a e 'Otua'. 'E hoko 'a e Folofola' 'o mo'ui 'iate koe 'i ha' o muimui ki he founa fakafo 'oku 'omi 'e he Founa Ako Tohitapu Fakatefito 'I he Tefito'i Mo'oni' ('a ia 'oku 'iloa he lea faka-Pilitānia' ko e Inductive Bible Study). 'Oku kau 'a e ako' ni 'i he ngaahi founa maa mo faka'auliliki taha ki hono ako mo hono ngāue'aki 'o e Folofola'.

'E malava pē ke ngāue'aki 'a e tohi ko eni' ke ako'i ha taha 'oku faka'amu ke hoko 'o toe 'aonga mo mahu'inga mālie ange ki he'ene mo'ui' 'a 'ene lau mo ako 'a e Folofola 'a e 'Otua'. Kuo lahi hono ngāue'aki 'o e tohi' ni 'i he ngaahi fonua kehekehe, pea kuo uofulu tupu lahi 'a e ngaahi lea kehekehe kuo liliu mo ngāue'aki ai 'a e ako ko eni' 'i he tapa kehekehe 'o māmani.

FEKAU'AKI MO E TANGATA FA'U TOHI'

Na'e tupu hake 'a Faifekau Dan Finfrock 'i he siasi na'e 'iloa ko e Christian Missionary Alliance Church 'a ia 'oku tu'u 'i Redlands, Kalefōnia; pea na'a' ne hū ai ki he 'apiako tohitapu honau siasi': Simpson Bible College. Hili 'ene ma'u hono mata'itohi mei he 'univēsiti' (University of Redlands), na'a' ne kamata fengāue'aki leva mo e feohi'anga ko e Inter Varsity Christian Fellowship 'o fe'unga mo e ta'u 'e ono; 'i he'ene faiako 'i he ngaahi 'apiako tohitapu kehekehe pē 'o ako'i 'a e Founa Ako Tohitapu Fakatefito 'I he Tefito'i Mo'oni' (pe ko e Inductive Bible Study). Na'a' ne hoko atu mei ai ki he'ene ngāue fakafaifekau' 'o ne faifekau ai 'i he siasi kehekehe 'e ono, ko e tolu ai na'a' ne toki fokotu'u. Ko e siasi fakamuimui taha' 'oku 'iloa ia ko e Calvary Chapel of Banning 'i 'Amelika.

'I he ta'u 1985, ne hiki ai 'a Dan mo hono fāmili' ki he 'otu Filipaini' 'o kamata ai 'a e ngāue ko ia 'oku 'iloa ko e Intensive Care Ministries (ICM -). Na'a' ne sio ki ai ki he fiema'u vivili ke akonekina 'a e kau faifekau fakalotofonua' ki hono ako 'o e Folofola'. Ko e Founa Ako Tohitapu Fakatefito 'I he Tefito'i Mo'oni' 'oku fu'u mātu'aki lelei fakafa'unga ka 'oku faingofua mo vave pē ki hano ako. 'I he 1991, na'a' ne foki ai ki 'Amelika mo hono fāmili' pea 'ikai tuai mei ai hono kamata fokotu'u 'o e ngāue' pea 'i he ngaahi fonua kehekehe foki. Kuo hoko eni 'a Lūsia ko e fakama'unga 'o e tokanga' ki he ta'u 'e valu kuo hili'. Ko e toko ono eni 'o e kau ngāue ICM ko e kau Lūsia, 'oku nau lolotonga ngāue atu ki he ngaahi feitu'u kehekehe. 'Oku nofo pē 'a e Faifekau' 'i Kalefōnia mo hono uaifi', Debbie pea mo hona ki'i foha si'isi'i taha', Aaron. Ko e ngāue lahi ia kia Dan 'ene fefolau'aki 'i he ngaahi fonua masivesiva'.

Liliu 'i he 20/9/1999

INTENSIVE CARE MINISTRIES

TEFITO'I TUI

1. 'Oku mau tui ko e 'ofa 'a e 'Otua' 'oku mo'oe fa'ahinga kotoa pē 'o e tangata'; pea ko e me'a 'i he'ene 'ofa' ne hifo mai ai 'a Sīsū ke pekia 'i he kolosi', koe'uhi ko e angahala 'a e tangata' pea ne toetu'u 'i he 'aho hono tolu'.

KO IA AI: 'Oku mau tala 'a e fakamolemole 'o e angahala' mo e 'Eiki kuo toetu'u.

2. 'Oku mau tui ko e Folofola' ko e fakamānava 'a e 'Otua'; 'oku 'aonga ia ki he ako, valoki, fakatonutonu, pea ki he fakapoto'i (pe teu'i) 'i he mā'oni'oni, ke mateuteu ai ki he ngāue lelei kotoa pē 'a e tangata 'a e 'Otua'. 2 TĪMOTE 3:16 & 17

KO IA AI: 'Oku mau fakamamafa ki hono ako'i 'o e Folofola'.

3. 'Oku mau tui 'oku 'ohake 'e he 'Otua' ha kau tangata tufakanga'ia ki hono langa 'o e sino 'o Kalaisi', ki he matu'otu'a mo e tutupu 'ia Kalaisi. 'EFESŌ 4:11-16

KO IA AI: 'Oku mau fekumi ki ha kau tangata mohu-tufakanga mo teu'i kinautolu ke ako'i 'a e Folofola'.

4. 'Oku mau tui ki he toe foki vave mai hotau 'Eiki mo Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi'.

KO IA AI: 'Oku mau ō 'o ngaohi kau ako 'i he ngaahi pule'anga'. MĀTIU 28:19

5. 'Oku mau tui ki he taha pē 'o e sino 'o Kalaisi', neongo 'a e ngaahi fai kehekehe 'i hono siasi'; 'i he ngāue 'o e Laumālie Mā'oni'oni', 'oku tau hoko ai 'o taha kotoa pē 'ia Kalaisi.

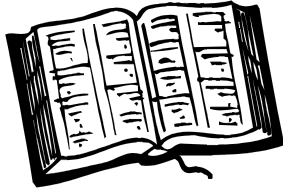
KO IA AI: 'Oku mau fai tōtōivi (pe kīkīvoi) ke malu'i (pe fakatolonga) 'ae uouongataha (pe ko e fe'ofa'ofani) 'o e Laumālie'. 'EFESŌ 4:3

TAUMU'A NGĀUE

Ko e Intensive Care Ministries na'e fokotu'u ia ke fakanaunau'i 'a e kau faifekau' mo e kau ngāue faka-Kalisitiane' ki he ngāue'anga 'o e 'Eiki'. Ko 'emau taumu'a' 'oku tafa'aki ua: (1) Ke ako'i kinautolu ki hono ako 'o e Folofola' pea mo (2) faka'ai'ai kinautolu ke fafanga'i honau kakai' 'i hono ako maau 'o e Tohitapu'. Ko 'emau vīsone' ke fokotu'utu'u ha ngaahi polokalama ako 'i he ngaahi tukuifonua', ko e founa ke fakakakato ai e ongo taumu'a ngāue.

Fakamatala Nounou ‘o e Ako _____	4
Ngaahi Tohi ‘o e Tohitapu _____	5
Ngaahi Founga Ako ‘o e Tohitapu _____	6
‘UHINGA ‘O E:	
Siofi _____	7
Faka’uhinga _____	8
Ngāue’aki _____	11
Saati Ako Tohitapu Fakafo’ituitui _____	12
Ngaahi Ngāue Tukupau: _____	14
#1 – Ngaahi Konga Tohi Faka-Fo’i-Talanoa _____	15
#2 – Ta’anga _____	18
Fakamatala Ki He Founga Ako _____	19
#3 – Ngaahi ‘Ipseli _____	24
#4 – Ta’anga Faka-Hepelū _____	27
#5 – Fehu’i Kau Ki He Founga Ako _____	30
#6 – Ngaahi Tala Fakatātā _____	34
#7 – Kikite _____	37
Ngaahi Ngāue Fili: _____	42
#1 - Sione 13 _____	43
#2 - Filimone _____	45
#3 - ‘Aisea 55 _____	46
Ko Hono Fakalahi: _____	47
Founga Kamata mo Tataki ha Ako Tohitapu _____	48
‘E Fēfē Ha’aku Teuteu? _____	49
Fakamahu’inga’i Ho Founga Taki _____	50
Ngaahi Fakakaukau Fakalūkufua _____	52
Founga Ngāue Faka-Kulupu _____	54
Ko e Sīpinga Malanga ‘I ha Tokolahi _____	58

Fakamatala Nounou 'o e Ako

Ngaahi Fötunga hono hiki 'o e Tohitapu:

1. Tohi Talanoa
2. 'Ipiseli
3. Tala Fakatātā
4. Ta'anga/Maau
5. Kikite

Hiki 'ae Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mei he Konga Tohi'

1. xxxx xx xx xxx
 - a. xx xxxx xx
 - b. xxx xx xxxx
2. xx xxxxx xxx xx x
3. xxx xxx x xxxx x
4. xx xxxx xxxxx xx

Tēpile / Saati

Siofi	Faka'uhinga	Ngāue'aki
1. xxxx xx xxxxx a. xx xxxx b. xxxx xxx c. xx xxxxxx d. xx xxx	Xxxxxx xxx xx xxxx Xxxxxx xx xx xx xxx xxxx xxx x xxx xxxx xx xxxx	Xx xxxx xxxxxx xx xxx xxxx x xxxx xx x xxxx x xxx x xxx xx x xxxxxx x xx
2. xxx xxxxxx a. xx xxxx b. xxx xxxxx	xxxx x xxxx x xxx x xxxx x x xxxx x xxxxxx xxx x xxx	Xx xxxx xxxxx x x xxxxx xx xxxx x xx x xxxx

Fakatātā 'o e Fo'i Malanga

1. xxxx xx xx xxx
 - a. xx xxxx xx
 - b. xxx xx xxxx
2. xx xxxxx xxx xx x
3. xxx xxx x xxxx x
4. xx xxxx xxxxx xx

Ngaahi Fehu'i Faka-Ako Tohitapu

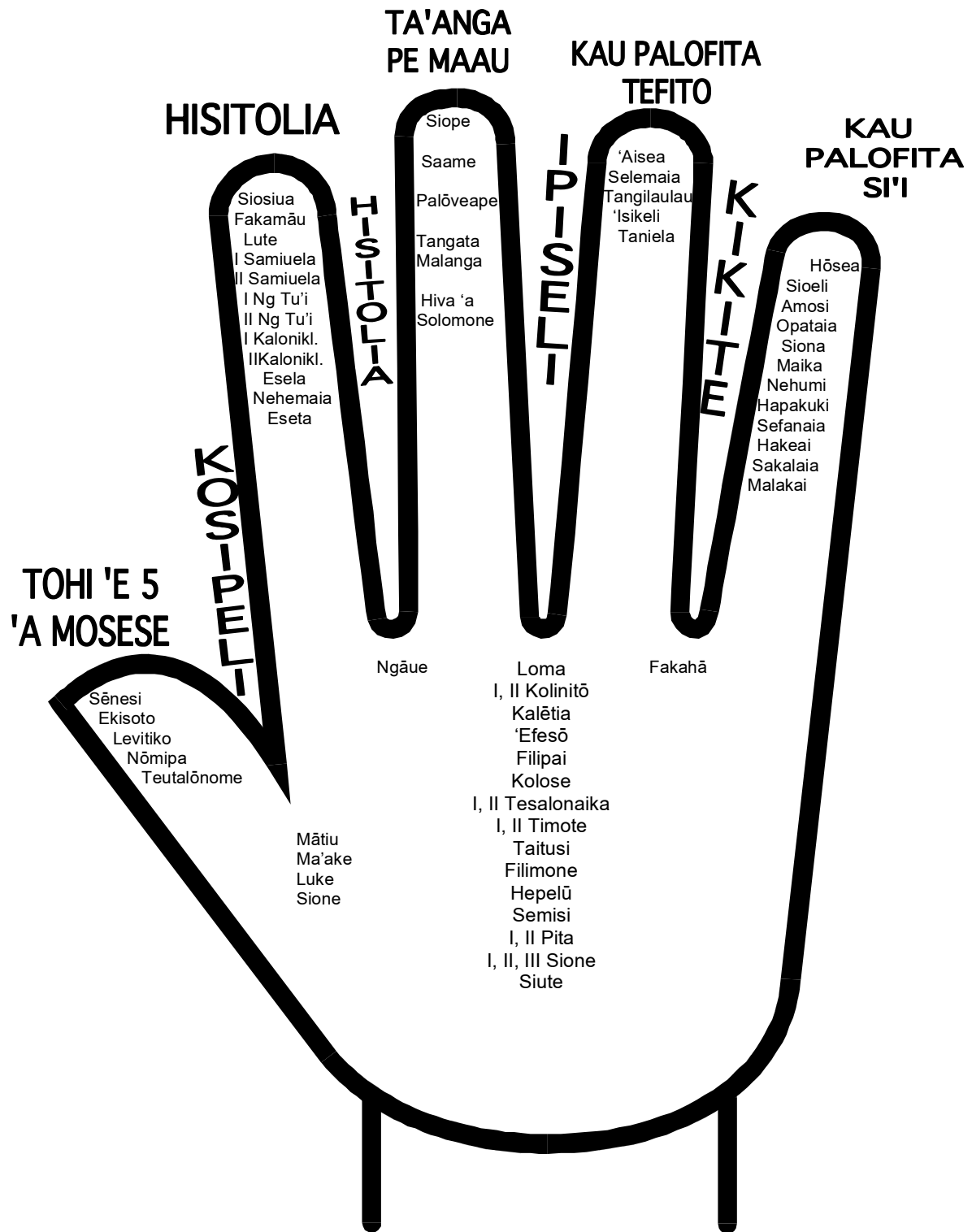
1. xxxx xx xx xxx
 - a. xx xxxx xx
 - b. xxx xx xxxx
2. xx xxxxx xxx xx x
3. xxx xxx x xxxx x
4. xx xxxx xxxxx xx

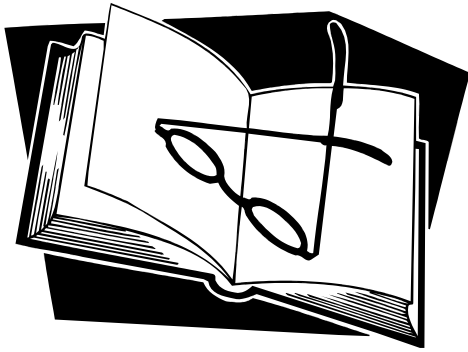
Malanga

Ako Tohitapu

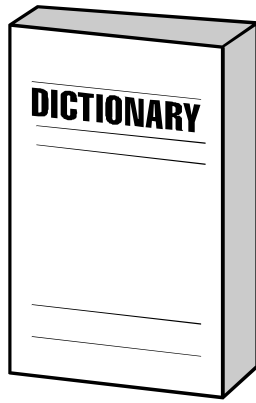
NGAAHI TOHI 'O E TOHITAPU
 Ako'i kakato 'a e Tohitapu. Manatu'i 'a e malanga fakamāvae 'a Paula ki 'Efesō, "He na'e 'ikai te u ta'ofi au 'i hono fakahā kiate kimoutolu hono kotoa 'o e finangalo 'o e 'Otua."

Ngaahi Founnga Ako 'o e Tohitapu'

Ko e tolu 'o e ngaahi founnga 'iloa hono ako 'o e Tohitapu':

- **Inductive** – *“Ko hono to’o mai ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he kongatohi’ ‘o tefito ai ‘ete ako’”*
- **Deductive** – *“Ko ‘ete fokotu’u ha fo’i tefito’i fakakaukau ‘o toki tefito mei ai ‘ete kumi ki he folofola’”*
- **Springboard** – *“Ko e tefito ‘ete ako’ ‘i ha felāfoaki pe fevahevahe’aki fakaefakakaukau”*

‘Uhinga ‘o e

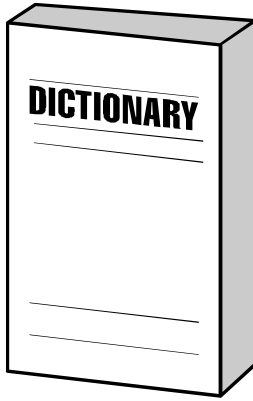
Siofi

Faka’uhinga

Ngäue’aki

Ko e hā ‘Oku Lea ‘Aki ‘E he Konga Tohi?

- ❖ Lau ‘A e Konga Tohi’ ‘O Tā Tu’o Lahi
- ❖ Hiki ‘A e Ngaahi Me’a ‘Oku Mu’aki Mahino Mai Mei Ho’o Lau’ ‘Ata’atā Pē
- ❖ Hiki: Ko hai, Ko e hā, ‘A fē, ‘I fē

‘UHINGA ‘O E

Siofi

Faka’uhinga

Ngäue’aki

Ko e hā Hono ‘UHINGA ‘O e KONGA TOHI?

- ❖ ‘UHINGA FAKA-HANGATONU’
- ❖ ‘UHINGA ‘ENE TU’U ‘I HE VAHE’ PE ‘I HE TOHI’ KAKATO
- ❖ TUKU KIA FOLOFOLA KE NE FAKA’UHINGA’I ‘A FOLOFOLA
- ❖ MU’AKI TO’O MU’OMU’A ‘A FUAKAVA FO’OU

Ngaahi Fakahinohino Makehe Fekau'aki Mo e Anga 'O e Faka'uhinga'

Ke mahino'i totonu 'a e Folofola 'a e 'Otua', 'oku mahu'inga ke ai ha ngaahi fakahinohino ke muimui ki ai. Ko e muimui ki he ngaahi fakahinohino ko eni' 'e 'ikai ke pehē 'e ma'u ma'u ai pē 'a e lelei taha 'o e ngaahi fakamā'opo'opo tonu', ka 'e lahi 'a e fehālaaki faka'uhinga' 'o ka fakali'eli'aki 'a e ngaahi fakahinohino ko eni'.

Ko eni ia 'a e ngaahi lao tefito 'oku fa'a fakatukutuku'i.

I. SIOFI HO'O A'USIA' 'AKI 'A E FOLOFOLA': 'OUA 'E FAKA'UHINGA'I E FOLOFOLA' 'AKI HO'O A'USIA'.

'I he faka'uhinga'i 'e he kakai' 'a e Folofola' mei he'enu a'usia' (pe taukei'), 'oku hoko ai 'enu a'usia' ko ha fo'i tu'unga mafai. Ko e tu'unga ki he'etau mo'ui' ko e Folofola 'a e 'Otua' pea ko 'etau ngaahi mo'ui' 'oku 'i he malumalu 'o e mafai 'o e Folofola'.

Ko e taimi kotoa pē 'oku feinga ai ha Kalisitiane ke ne 'omai ai ha founa na'e tau tonu (pe kau lelei) ki ai, ke 'ai (fakalukufua) ki he ni'ihi kehe', 'oku' ne 'i he tu'utāmaki 'o e maumau'i 'o e tefito'i lao; neongo ai pē 'a e hoko 'a e founa ko ia' ko hano ngāue'aki totonu 'o ha fo'i fekau faka-Tohitapu. Ko e fakatātā lelei ki heni': ko e tangata na'e 'ikai sai'ia he fakamo'ua' na'a' ne fakata'e'aonga'i 'e ia 'a e founa fefakatau'aki fakamo'ua kotoa pē. Na'a' ne fai pau ki he me'a na'a' ne tui ki ai' 'o a'u ai pē ki he'ene vilitaki 'o pehē, 'ilonga ha taha 'oku' ne tauhi ha credit card, pe 'oku 'i ai ha'ane mo'ua ('o tatau pē 'i he fefakatau'aki' pe 'i he nō'), 'oku' ne maumau'i 'e ia 'a e tu'utu'uni faka-folofola 'oku pehē, " 'Oua na'a ai ha mou mo'ua ki ha taha..." (Loma 13:8). 'I he tūkunga ko eni', kuo faka'uhinga'i ai 'e he tangata' ia 'a e Folofola' mei he fakamaama 'o 'ene a'usia', 'o hoko ai 'ene a'usia' ko e fakafuofua ki he'ene faka'uhinga' kae 'ikai ko e tefito'i lao faka-Tohitapu.

II. 'OUA TE KE FU'U FAKAMATEMAT□ FAKATOKĀTELINE 'I HE TAIMI 'OKU 'IKAI TU'U PEH□ MAI AI 'A E 'UHINGA 'O E FOLOFOLA'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tafa'aki lahi 'oku 'ikai ke tuhu fakapapau mai ai 'a e Tohitapu'. Tokanga 'aupito ke 'oua 'e lea'aki 'o lahi ange 'i he me'a ko ia 'oku lea ki ai 'a e Tohitapu'. 'I he ngaahi tafa'aki lahi 'o hangē ko e a'usia fakafo'ituitui, ākenga teuteu, tūkunga mo'ui mo e founa pule'i mo tataki 'o e siasi', 'oku takitaha mo'ona pē 'a e ngaahi aofangatuku kehekehe, ko e me'a ko e 'ikai ke fakalea hangatonu mai 'e he Folofola'. 'I he ngaahi tūkunga ko eni' 'oku 'i ai leva 'a e tu'unga ke fai ai ha tu'u, kae 'ikai ko 'ete sio ke fakaanga kiate kinautolu 'oku kehe 'enu sio'. Kuopau ke tau kei fai 'ofa pē kiate kinautolu 'oku kehe 'a e anga 'o 'enu faka'uhinga'.

III. FAKAPAPAU'I 'A E KONGA TOHI' PE 'OKU 'UHINGA FAKAHELIKI (pe TALA FAKATĀTĀ) 'O 'IKAI 'UHINGA FAKAHANGATONU.

'Oku totonu ke ke toki lau pē 'oku 'uhinga fakatātā (pe heliaki) 'a e kongā tohi' (pe talanoa) 'o kapau 'oku talamai 'e he Tohitapu'. Ko e ngaahi taimi lahi 'oku faka'ilonga'i mai ai 'e he Tohitapu' 'i he tohi' ha kongā tohi pau 'oku faka'uhinga faka-e-fakatātā. 'Oku fa'a hoko ke 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e hoko, ngaahi tūkunga pe feitu'u ia 'oku 'uhinga fakahangatonu pea toe 'uhinga faka-e-fakatātā pē. 'Ia Kaletia vahe 4, 'oku pehē ai ko Mo'unga Sainai' ko e fakatātā ia 'o e pōpula pea ko Selusalema' ko e fakatātā ia 'o e kelesi. Ko e ongo feitu'u faka-siokālafī eni 'i he'ena tu'u fakahangatonu' ka 'oku' na toe hoko pē ongo fakatātā 'o ha mo'oni fakalaumālie. 'Oku totonu ke ke toe lau pē 'oku 'uhinga faka-e-fakatātā ha kongā tohi kapau ko e tu'unga fakamatala' 'oku 'ikai ke 'ulungaanga tatau mo e me'a kuo fakamatala'i'.

Fakatātā ‘aki eni, ‘e malava ke hoko ha tu’unga lea ko ha tala fakatātā ‘i he taimi kotoa pē ‘oku ngāue’aki ai ha me’a mate ke fakamatala’i ha taha pe koha me’a mo’ui. ‘I he kosipeli na’e tohi ‘e Sione’, ‘oku taku ai ‘a Sīsū ko e “Matapā (pe koe Hala),” “Mā,” “Vai,” mo e hā fua. Ko e ngaahi fo’i lea kotoa ko eni’ ‘oku ngāue’aki kotoa ‘i he anga tala fakatātā.

‘Ia Filipai 3:2, ‘okufakatokanga ‘e Paula, “Tokanga’i ‘a e fanga kuli’.” ‘Oku’ ne fakamatala’i ha fa’ahinga ako faka-tokāteline hala ‘oku pehē ‘oku fiema’u ke te kamu ki he ma’u hoto fakamo’ui’. Ko ia ai ‘oku fiema’u ke to’o faka-e-fakatātā ‘a e hā ‘a e “fanga kuli’” . Na’e pehē ‘e Sīsū ‘ia Luke 13:32, “‘Alu ‘o tala ki he fōkisi ko ia’...” ‘i ha’ane lave fekau’aki mo Hēlota. Ko ia ai ko e lea fakaheliaki (pe fakatātā) eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi taimi ‘oku ngāue’aki faka-e-fakatātā ai ha fo’i lea tatau pē ‘e taha, ka ‘oku hu’u ‘uhinga kehekehe pē ‘i he’ene hā ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe ko ia ‘i he Tohitapu’. Fakatātā ‘aki eni, ko e “laione”’ ‘ia 1 Pita 5:8 ‘oku ‘uhinga ia kia Setane, ka ko e “laione” ‘ia Fakahā 5:5 ‘oku tuhu ia kia Sīsū Kalaisi. Ko hono fakalukufua’, ‘e meimei tala mai ‘a e faka’uhinga totonu ki he tala fakatātā’ ‘o fakatatau ki he’ene felave’i mo e kongā tohi’.

‘E ‘ikai malava ki ha fo’i lea ke to’o fakahangatonu pea toe faka’uhinga’i faka-e-fakatātā pē ‘i he taimi tatau. ‘I he tu’u faka-fakatātā ha faka’uhinga ‘o ha fo’i lea ‘i ha sētesi, ‘oku ne fetongi ‘e ia hono ‘uhinga faka-hangatonu’. Kapau leva ko e ‘uhinga totonu ki he tu’u ‘a e fo’i lea’ ‘oku faka’uhinga faka-hangatonu, ‘e ngāue’aki leva ia telia na’a ‘ikai’uhinga lelei ‘a e kongā tohi’.

IV. ‘OUA ‘E FAKAMATALA’I FAKA’ATAMAI ‘A E FOLOFOLA’.

‘Oua na’a feinga ke faka’uhinga’i ‘a e ngaahi tu’unga lea faka-Tohitapu’ ‘aki ha ngaahi ‘ilo pe poto faka-filōsefa mo ha ngaahi fakakaukau pe fakafuofua faka-saienisi. Ko e ngaahi ‘ilo pe fakakaukau pehē’ ‘oku fa’a liliu fakataha ia mo taimi (pe ko e kuonga’). Ka ko e Tohitapu’, neongo ai pē ha me’a, ‘oku ta’engata ia mo ta’eliliu. ‘I he ngaahi ta’u lahi pea mo e ta’e tui ‘a e kau fakatotolo hisitōlia ta’e lotu’ ki he tonu pasika ‘o e Tohitapu’ koe’uhi’ na’e ‘ikai ha fakamo’oni faka-e-‘akiolosia (fekau’aki mo e saiensisi ki he ngaahi kolo ‘o e kuonga mu’a’) ke fakamahino’i na’e ‘i ai ‘a e fonua mo e kakai Heti (pe Heta) ‘a ia ‘oku lave ki ai ‘a e Folofola’. Ka ‘i he ta’u 1907, ne toki ‘ilo ai ‘e he kau saiensisi ki he ngaahi kolo ‘o e ngaahi kuonga mu’a’ (kau akiolosia’), ha ngaahi peleti fakamanatu ‘i Toake ‘oku fakamo’oni ai na’e ‘i ai ‘a e kau Heti mo e tu’u’anga honau fonua’.

‘Oku ‘ikai ke fiema’u ha kole fakamolemole ia ki he ngaahi tu’unga lea faka-Tohitapu’ ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano fakamahino faka-saiensisi’, pe ke faka’uhinga’i ‘a e Folofola ‘o fakatatau ki he ngaahi fakakaukau faka-saiensisi ‘o onopō. Koe’uhi’ ko e Tohitapu’ ko e Folofola ia ‘a e ‘Otua’ pea ‘oku mo’oni fakatohi ia; ko e kotoa ‘o e ngaahi mana’ mo e ngaahi tu’unga lea’ ‘oku mo’oni.

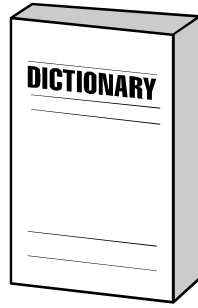
V. ‘OUA ‘E FU’U FAKA’UHINGA’I FAKALAUMĀLIE ‘A E FOLOFOLA’.

‘I ha feinga ke ma’u ha fo’i “mo’oni fakalaumālie” ‘i he fo’i veesi kotoa pē, ko e tokolahi ‘oku nau faka’uhinga’i ha kongā tohi ‘o fakaiku ki ha fo’i mo’oni ka na’e ma’u ‘i he founa fehālaaki. ‘I he ngāue’aki ‘e ha taha ha founa hala ke a’u ai ki ha mo’oni’i me’a, ‘oku’ ne faka’atā ai ‘e ia ia ki he faka’uhinga fakahē ‘i he founa tatau pē kae ‘i he ngaahi tūkunga kehe’.

Fakatātā, ‘oku fekau’aki ‘a Ngāue 28 mo hono fakamo’ui ‘o Paula ‘i he mana hili hono huhu ia ‘e ha ngata kona. ‘I hono faka’uhinga’i fakalaumālie eni ‘e ha taha, te ne pehē, “ko e ngata’ ko e tēvolo’ ia ‘i he’ene ‘ohofi ‘a e kau mā’oni’oni’ kae ulungia ma’u pē.”

‘E ala mo’oni ‘a e ‘uhinga ko eni’ ‘i ha feitu’u kehe ‘i he Folofola’ ka ko e ‘uhinga hala ia fekau’aki mo Ngāue 28. Ko e to’o hala eni ia ‘o e Folofola ‘a e ‘Otua’.

To’o mei he tohi ko e *Search the Scriptures* [Colorado Springs, CO: Navigator Press, n.d.]

‘Uhinga ‘o e

Siofi

Faka’uhinga

Ngäue’aki

Te u Tali Fēfē Ki ai?

- ❖ Sīpinga Ke Muimui Ki ai?
- ❖ Angahala Ke Vete (pe Si’aki)?
- ❖ Fehālaaki Ke Ako Mei Ai?
- ❖ Tala’ofa Ke Tui Ki Ai?
- ❖ Fekau Ke Talangofua Ki Ai?
- ❖ Ngāue Ke Fai?

SAATI AKO TOHITAPU FAKAFO'ITUITUI

<p><i>Anga 'o e Tohi'</i></p>	<p><i>Faka-fo'i-Talanoa (Fakamatala)</i></p>	<p><i>Tohi faka-Enginaki & mo Fakahinohino ('Ipiseli)</i></p>	<p><i>Fa'u faka-Ta'anga, Tala Fakatātā, Fakahā faka-Kikite</i></p>
<p>S-i-p-i-s</p>	<p>Hisitōlia – fakamatala 'o e ngaahi me'a na'e hoko.</p> <p>Faa'i Kosipeli', Tohi Ngāue, Tohi 'e 5 'a Mosese, mo e ngaahi tohi hohoko 'o e Fuakava Motu'a'.</p>	<p>Langa 'o e māhino'i 'o ha tu'unga-lea pe lēsoni.</p> <p>Ngaahi tohi 'a Paula, Pita, Sione, Semisi mo e ni'ihī 'o e ngaahi ako 'a Sīsu'.</p>	<p>Ko hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakakaukau 'i ha fa'ahinga fōtunga; 'o ngāue'aki ha ngaahi fakatātā pe faka'ilonga ke 'omai ha fo'i fakakaukau.</p> <p>Saame, Hiva 'o e hiva, 'Aisea, Selemaia, mo e ngaahi talanoa fakatātā 'a Sīsu' mo e hā fua.</p>
<p>NGAAHI TEFITO'I ME'A 'OKU HĀ MAI</p>	<p>Ngaahi kakai, feitu'u, me'a na'e hoko mo e ongo.</p>	<p>Ngaahi fakakaukau, lea, ngāue, tu'unga lea, lēsoni, mo e fokotu'utu'u fakakonga tohi.</p>	<p>Ngaahi faka'ilonga, fakatātā, ngaahi fehanganagai mo e fekāinga'aki faka-tohi, mo e hā fua.</p> <p>Fa'unga mo e tufunga lea</p>
<p>NGAAHI ME'A TEFITO:</p> <p><i>Ki Hono</i></p> <p>S-i-f-i-i</p>	<p>Fehu'i: ➤ Ko hai? ➤ Ko e hā? ➤ 'A fē? ➤ 'I fē? ➤ Anga Fēfē?</p> <p>Tala 'a e talanoa 'i he'ete lea pē 'a'ata.</p> <p>Siofi 'a e felave'i 'akinautolu 'i he talanoa'.</p> <p>Feinga ke ongo'i 'a e ngaahi tūkunga ongo totonu 'i he talanoa'.</p> <p>'Ai ko e 'i he tu'unga 'o ia 'i he talanoa'.</p> <p>Ko e hā ho'o: <i>Sio?</i> <i>Ongo'i?</i> <i>Fakakaukau?</i></p>	<p>Fakatokanga'i hono langa 'o e tefito'i fakakaukau 'i he konga tohi'.</p> <p>Tokanga'i 'a e ngaahi lea 'oku toutou ngāue'aki'</p> <p>Siofi 'a e ngaahi:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Fakahoa tatau ➤ Fehanganagai ➤ Lea fakahoko <p>Hangē ko e:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko ia ai • Kae toki • Koe'uhi • He • Talu mei <p>'Oku mahu'inga 'a e fo'i lea kotoa pē ki he ma'u 'o e mahino fakalukufua'.</p>	<p>Ko e ngāue'aki 'e he kau fa'u Hepelu' 'a e ngaahi lea hu'ufataha'-'o tuhu ha fo'i fakakaukau ki ha tafa'aki kehekehe 'e ua.</p> <p>Ko e palōveape' - lea fakatātā 'o fa'a fakahoa 'a e anga fakatangata' ki natula.</p> <p>E.g:Palōveape 5:3</p> <p>Talanoa Fakatātā - ko e fōtunga faka-tufunga lea na'e ngāue'aki 'e Sīsū ko e fakatotoka 'o e mo'oni' 'i he lea fufū meiate kinautolu na'e 'ikai fie fanongo'.</p> <p>Fakahā fakakikite – tala 'o e ngaahi fakahā faka-'Otua 'o e kaha'u' mo e lolotonga' foki.</p>

SAATI AKO TOHITAPU FAKAFO'ITUITUI – Hoko atu

<p style="text-align: center;">NGAAHI ME'A TEFITO:</p> <p style="text-align: center;"><i>Ki Hono</i></p> <div style="text-align: center; font-size: 2em; font-weight: bold; margin-top: 20px;"> ʻŌku tatau pē 'a e founga faka'uhinga' ki he ngaahi anga fa'u' 'e 3: </div>	<p style="text-align: center;"><u>'Oku tatau pē 'a e founga faka'uhinga' ki he ngaahi anga fa'u' 'e 3:</u></p> <p>Feinga ke fakapapau'i na'e 'uhinga ki he hā 'a e kongata tohi' ki he kakai totonu na'a nau fanongo tonu ki ai 'i he kongata tohi ko ia'.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e tangata tohi' 'i he'ene <ul style="list-style-type: none"> ➤ Sio ➤ Ongō'i ➤ Fakakaukau 2. Ko e hā nai e 'uhinga na'a' ne hiki ai eni? 3. Na'e 'uhinga nai ia ki he hā 'i he fanongo 'a e kakai 'i he kuonga faka-tohitapu mo e sivilaise ko ia? Ngaahi me'a mahu'inga ki hono faka'uhinga'i 'o e tohi faka-enginaki. <ol style="list-style-type: none"> (a) Ko e hā 'a e 'uhinga ki he fo'i fakakaukau? (b) Ko e hā e 'uhinga na'e ngāue'aki ai ia 'e he tangata tohi? (c) Na'e malava nai ke ne ngāue'aki ha fo'i lea (pe fakalea) 'e taha? (d) Ko e hā hono 'uhinga 'o e fo'i fakakaukau? (e) Ko e hā 'a e felāve'i 'o e fakaukau ko eni' mo e ngaahi me'a na'e hoko kimu'a ai? (f) Mahu'inga taha pē hono 'uhinga faka-potu tohi'. 										
<p style="text-align: center;">NGAAHI ME'A TEFITO:</p> <p style="text-align: center;"><i>Ki Hono</i></p> <div style="text-align: center; font-size: 2em; font-weight: bold; margin-top: 20px;"> ʻŌku tatau pē 'a e founga ngāue'aki' ki he ngaahi anga fa'u' 'e 3: </div>	<p style="text-align: center;"><u>'Oku tatau pē 'a e founga ngāue'aki' ki he ngaahi anga fa'u' 'e 3:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kole ki he ako 'o e Laumālie Mā'oni'oni'. I Kol. 2:9-16 2. 'Ai ki ho'o mo'ui' 'a e tefito'i poini', hangē ko eni'; 'Oku 'i ai nai ha : <table style="width: 100%; margin-top: 10px;"> <tr> <td style="width: 50%;">sīpinga (pe fa'ifa'itaki'anga)</td> <td style="width: 50%;">Ke u/Ke tau muimui ki ai?</td> </tr> <tr> <td>angahala</td> <td>Ke u/Ke tau vete (pe si'aki)?</td> </tr> <tr> <td>fehālaaki (pe tō nounou)</td> <td>Ke u/Ke tau faka'ehi'ehi (pe tafoki)mei ai?</td> </tr> <tr> <td>tala'ofa (pe palōmesi)</td> <td>Ke u/Ke tau tui (mo pikitai) ki ai?</td> </tr> <tr> <td>fekau (pe tu'utu'uni)</td> <td>Ke u/Ke tau talangofua ki ai?</td> </tr> </table> 3. Pea hā leva? <p style="margin-left: 20px;"><u>Ko e hā</u> 'eku me'a te u fai ki heni?</p> <p style="margin-left: 20px;"><u>Ko e hā</u> 'a e liliu (pe ko e faikehekehe) 'e hoko 'i heni ki he'eku mo'ui?</p> <p style="margin-left: 20px;"><u>Ko e hā</u> ha ngaahi fokotu'utu'u pau 'e malava keu fai ki he'eku mo'ui?</p> <p style="margin-left: 20px;"><u>Ko e hā</u> te u fai?</p> <p style="margin-left: 20px;"><u>'E anga fēfē</u> ha'aku fai ia?</p> 	sīpinga (pe fa'ifa'itaki'anga)	Ke u/Ke tau muimui ki ai?	angahala	Ke u/Ke tau vete (pe si'aki)?	fehālaaki (pe tō nounou)	Ke u/Ke tau faka'ehi'ehi (pe tafoki)mei ai?	tala'ofa (pe palōmesi)	Ke u/Ke tau tui (mo pikitai) ki ai?	fekau (pe tu'utu'uni)	Ke u/Ke tau talangofua ki ai?
sīpinga (pe fa'ifa'itaki'anga)	Ke u/Ke tau muimui ki ai?										
angahala	Ke u/Ke tau vete (pe si'aki)?										
fehālaaki (pe tō nounou)	Ke u/Ke tau faka'ehi'ehi (pe tafoki)mei ai?										
tala'ofa (pe palōmesi)	Ke u/Ke tau tui (mo pikitai) ki ai?										
fekau (pe tu'utu'uni)	Ke u/Ke tau talangofua ki ai?										

Ngaahi
Ngāue
Tukupau

Ngaahi Konga Tohi

Faka-fo’i-talanoa

‘O ku ‘o e Folofola’ ‘a e ngaahi tohi lahi na’e hiki ‘i he fōtunga (pe ‘i he anga) faka-fo’i-talanoa.

Ko e ngaahi talanoa ko eni’ ‘oku faingofua pē ke mahino’i. ‘I he Fuakava Motu’a’, ‘oku kau ‘i he ngaahi tohi talanoa’ ni ‘a e ‘uluaki tohi ‘e 5 na’e fai ‘e Mosese’ (Senesi kia Teutalōnome) pea mo e ngaahi tohi faka-Hisitōlia’ (Siosiuā kia ‘Eseta). ‘I he Fuakava Fo’ou’, ko e ngaahi Kosipeli’ pea mo e Tohi Ngāue’.

‘I he ‘uluaki ngāue ko eni’, te ke tali ai ha ngaahi fehu’i fekau’aki mo e kongā tohi’. Ko e ngaahi fehu’i ko eni’ ko e fo’u ia ke fakafōtunga atu ‘a e ngaahi fehu’i ko ia fekau’aki mo e founa ako fakatefito ‘i he mo’oni’: Siofi, Faka’uhinga, pea mo hono Ngāue’aki’. ‘I ha ngāue ‘amui ange, te ke ‘ahi’ahi fo’u ai ha’o ngaahi fehu’i faka-ako tohitapu pē ‘a’au ‘i he founa fakatefito ‘i he tefito’i mo’oni ‘o e kongā tohi’.

Ngāue Tukupau #1

1. Lau tā tu’o lahi ‘a e kongā tohi’ (Ma’ake 2:1-12). Siofi tokanga mo fakalelei, ‘o ‘oua ‘e fakato’oto’o pe fakatamulu’i.
2. Tali ‘a e ngaahi fehu’i ‘i he peesi hoko’. Tokanga’i ke fai ke’osi ‘a e ngāue kuo tukupau atu’. ‘Oua ‘e tuku ke fakamoleki ho taimi’ ‘i ha fo’i fehu’i pē ‘e taha.

MA'AKE 2:1-12 (Konga Tohi)

- 1) Pea hili 'a e 'aho ni'ihī na'a ne toe 'alu ki Kāpaneume:
- 2) Pea ongo atu 'oku 'i 'api ia. Pea fakataha leva ki ai ha tokolahi; 'io na'e faifai pea na'a mo e matafale' na'e 'ikai haofia: pea ne lea kiate kinautolu 'i he folofola.
- 3) Pea ha'u ha ni'ihī 'oku nau 'omi kiate ia ha tangata mamatea, 'oku kau ala 'e ha toko fā.
- 4) Pea 'i he 'ikai te nau lava ke fakaofi ia kia Sīsū, koe'uhi ko e tokolahi 'o e kakai, pea nau tupangi 'a e 'ato 'o e potu fale na'a ne 'i ai; pea kuo a'au kotoa, na'a nau tuku hifo 'a e mohenga 'a ia na'e tokoto ai 'a e mamatea.
- 5) Pea 'i he vakai 'e Sīsū 'enau tui, pea pehē 'e ia ki he mamatea, nga'ata, kuo fakamolemole ho'o ngaahi angahala.
- 6) Pea na'e ai ha ni'ihī 'i he kau sikalaibe na'e nofo ai, na'a nau fifili 'i honau loto,
- 7) 'O pehē, Ko e ha 'oku lau pehē ai 'e he siana ni? 'oku ne lea fie 'Otua. Ko hai ha taha 'oku mafai ke fakamolemole angahala, ka ko e tokotaha pe, ko e 'Otua?
- 8) Ka ka 'ilo leva pe 'e Sīsū 'i hono laumālie 'oku nau fifili pehē, pea ne lea kiate kinautolu 'o pehē, Ko e hā 'a e ngaahi me'a ni 'oku mou fifili ki ai 'i homou loto?
- 9) Ko e fē 'oku faingofua, 'a e pehē ki he tangata mamate ni, kuo fakamolemole ho'o ngaahi angahala: pe ko e pehē, Tu'u to'o ho mohenga, pea 'eve'eva?
- 10) Ka koe'uhi ke mou 'ilo, 'oku mafai 'e he Fānautama 'a Tangata ke fakamolemole angahala 'i māmani, (pea hanga ia 'o lea ki he tangata mamatea)
- 11) 'Oku ou tala kiate koe, Tu'u, to'o ho mohenga, pea mole ki ho 'api.
- 12) Pea tu'u ia, 'o ne to'o leva hono mohenga, 'o ne 'alu atu mei ai 'i he 'ao 'o e kakai kotoa pe. Ko ia na'a nau fakatumutumu kotoa pe, 'o nau fakamālō'ia 'a e 'Otua, mo nau pehē, Kuo te'eki ke tau mamata ki ha me'a pehē.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo'ou')

Ngaahi Fehu'i fekau'aki mo Ma'ake 2:1-12

S = SIOFI F = FAKA'UHINGA NG = NGAUE'AKI

- S 1. Ko hai 'a e kakai 'oku hā 'i he talanoa?
- S 2. 'I he talanoa', na'e 'i fē 'a Sīsū 'i he taimi ko ia?
- S 3. Ko e hā na'e hoko? 'Omai 'a e talanoa' 'i ho'o fakalea pē 'a'au.
- F 4. Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi palopalema fakasino 'o ha taha mamatea?
- S 5. Na'e faingata'a fēfē kiate ia ke ne a'u kia Sīsū?
- F 6a. Ko e kau tangata anga fēfē 'a e toko faa' ni?
- F b. Ko e hā e 'uhinga na'a nau fu'u kīkīvoi ai?
- F c. Ko e tui 'a hai na'e talanoa 'a Sīsū 'o fekau'aki mo ia 'i he mōmeniti ko eni?
- F 7. Ko e hā 'a e 'uhinga 'o e pehē 'e Sīsū, "Nga'ata, kuo fakamolemole ho'o ngaahi angahala'."?
- F 8. Ko e hā 'a e kau sikalaipe' na'a nau fakafehu'i fekau'aki mo e lea 'a Sīsū?
- F 9. Na'e kamata fakakū ke tali 'e Sīsū 'enau ngaahi fehu'i?
- F 10. Toe lau veesi 9-11. Ko e fē 'oku faingofua ange ke lea'aki? Ko e hā hono 'uhinga?
- F 11. Ko e hā 'a e hu'ufataha 'o e angahala' mo e mamatea?
- F 12. Ko ha taha mamatea, 'oku tatau tofū ia mo e hā?
- F 13. 'Oku' ke sio ki ha fa'ahinga me'a ko e fakatātā 'o e me'a 'oku fai 'e Kalaisi ma'ae kakai angahala'?
- Ng 14a. 'Oku' ke ma'u 'a e tui ke fua ha taha mamatea fakalaumālie kia Kalaisi? Hiki 'a e ngaahi founa pau te ke fai fakatatau ki ai'.
- Ng b. Hiki 'a e ngaahi fe'ātungia kuo' ke a'usia 'i ho'o 'omi kakai kia Kalaisi'. 'E anga fēfē ha'o iku'i kinautolu?
- Ng 15. Hiki ha ngaahi founa te ke lava ke fakahā ai 'oku' ke tokangaekina 'a e kau angahala'.
- Ng 16. 'E founa fēfē ha'o fengāue'aki mo ha ni'ihi kehe 'i hono 'omai 'a e kakai' kia Kalaisi?

**'OKU'KE 'ALU ATU KOE KO E TALAFEKAU KI HE KAKAI'.
MANATU, 'OKU FAKAMAMATEA 'A E ANGAHALA'!**

Ta’anga

Ko e fa’u faka-Hepelu’ ‘oku fonu ‘i he lea faka-e-fakatātā (‘o ‘ikai ‘uhinga fakahangatonu fakatohi). ‘Oku ‘omai ‘e he founga’ ni ha ngaahi fakakaukau, ‘i hono ngāue’aki ‘o e ngaahi fo’i lea mo e ngaahi kupu’i lea ‘oku nau fakatupu ha ngaahi “ ‘īmisi ” ki he tokotaha laukonga’.

Ko e me’a ‘oku’ ne fakafaikehekehe’i ‘a e fa’u faka-Hepelu’, ko e fakafehoanaki (fakahu’ufataha) ‘i he vaha’a ‘o ha fo’i laine mei he fo’i laine hoko’, pe ‘i he vaha’a ‘o ha fo’i kupu (pe konga fa’u) mei he fo’i kupu hoko’. Ko e toutou ‘omi ‘o ha ngaahi fakakaukau ‘i he founga hu’ufataha ko eni’, ‘oku tokoni ia ki hono fakama’ala’ala ‘o e ‘uhinga ‘a e tangata fa’u’. Te ke toki fakatotolo’i ‘a e ngaahi fa’ahinga kehekehe ‘o e founga hu’ufataha’ ‘i ha ngāue tukupau ‘amui ange.

‘I he fo’i ngāue tukupau ko eni’, te ke siofi ai ha ki’i fo’i konga fa’u faingofua pē. Ka koe me’a ‘uluaki’, ‘oku fiema’u ke tau mu’aki sio ki ha ongo me’a mahu’inga ‘aupito ‘a ia te ke ngāue’aki ma’u pē ‘i ho’o hokohoko ako ‘a e Tohitapu’ ‘i he founga fakatefito ‘i he tefito’i mo’oni ‘o e konga tohi ko ia ‘oku fai mei ai ho’o ako’.

Ko e ongo me’angāue’ ni ko e: (i) **to’o konga (pe tātā) lalahi** mo e (ii) **ngāue’aki ‘o e saati/tepile**.

Founga Ako Fakatefito ‘I he Tefito’i Mo’oni’

(i) TO’O KONGA LALAHĪ ‘O HA KONGA TOHI

Tefito’i Fakakaukau Fakalukufua

To’o Konga Lalahi ‘O ha ‘Ipiseli

To’o Konga Lalahi ‘O e Ngaahi Fōtunga Tohi Kehe’

(ii) SAATI/TEPILE ‘O HA KONGA TOHI

Tefito’i Fakakaukau

Fa’ifa’itaki’anga Faka-Saati

I. **TO’O KONGA LALAHĪ:** Ko e taumu’a ‘o e to’o kongā lalahi’ ko e kamata hono siofi faka’auliliki mo tokanga ‘aupito ‘o e kongā tohi’. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi founga hono to’o kongā lalahi ha kongā tohi. Ko e tefito’i taumu’a’ ke vahevahe ‘a e kongā tohi’ ki he ngaahi fakakaukau ‘oku’ ne ‘omi’. Kuopau ke te fakamavahe’i fakafo’ituitui ‘a e fo’i fakakaukau takitaha ‘i he kongā tohi’ kae malava hano mahino’i ‘aupito. ‘I he ako’ ni, ‘oku ‘oatu ai ‘a e founga ‘e 2 ‘o e to’o kongā lalahi’:

(A) Ko e founga to’o kongā lalahi “Fakahangatonu”, ‘a ia ‘oku malava ke ngāue’aki ia ki ha tohi pē ‘o e Tohitapu’;

(B) Pea mo e “To’o Konga Lalahi Faka-‘Ipiseli”, ‘a ia ‘oku’ ne fakamahinongofua’i ‘a e fengāue’aki mo e lahi taha ‘o e ngaahi ‘ipiseli’.

A. **TO’O KONGA LALAHĪ FAKAHANGATONU** – malava ke ngāue’aki ha tohi pē ‘o e Tohitapu’. Ko ho’o lau hokohoko pē ‘a e kongā tohi’ ‘o fakasio ‘a e ngaahi fakakaukau ‘oku’ ne ‘omi’ – ‘o ‘ilo’i ‘oku kamata mei fē ‘o ‘osi ki fē ‘a e fo’i fakakaukau takitaha.

‘Uluaki’, **lau mātu’aki** tokanga ‘a e kongā tohi’ ‘o tā tu’o lahi – pea’ ke toki kamata fakasio leva ‘a e **ngaahi tefito’i fakakaukau**. Kumi ‘a e fo’i tefito’i akonaki’ (fo’i mo’oni tefito ‘o e kongā tohi’ kakato). Ko eni e ongo **tefito’i sitepu ‘e ua** ‘o e founga “To’o Konga Lalahi Fakahangatonu”:

SITEPU 1 – Hiki ha fakamatala nounou ‘o e **tefito’i lēsoni** (pē ‘e taha) ‘i he kongā tohi’.

SITEPU 2 – Hiki ‘a e ngaahi **tefito’i fakakaukau** ‘o e kongā tohi’ mo fakakau ai foki mo e ngaahi fo’i veesi mei he kongā tohi’ ki he fo’i fakakaukau takitaha

‘Alu hokohoko lelei ma’u pē mei he veesi ki he veesi.

★ SĪPINGA ‘O E TO’O KONGA LALAHĪ
FAKAHANGATONU’ ★

SAAME 128

TEFITO’I MO’ONI: ‘Oku lelei ‘a e ‘apasia kia Sihova’.

I. Vs. 1-4	Ko e Fua ‘o e ‘apasia kia Sihova’
II. Vs. 5-6	Ko e ngaahi ola fakafiefia

‘ESELA

TEFITO’I MO’ONI: Ko hono toe langa ‘o e Temipale’.

I.) Vahe 1-6 Langa fo’ou ‘ia Selupepeli

(a) *vh. 1-2* *Fuofua foki mai mei he ‘aunofo*

(b) *vh. 3-6* *Toe langa fo’ou ‘o e Temipale*

II.) Vahe 7-10

(a) *vh. 7:1 - 8:32* *Foki hono ua mei he ‘aunofo*

(b) *vh. 8:33 – 10:44* *Fakafo’ou – “Langa hake ‘o e kakai”*

B. TO'O KONGA LALAHİ FAKA-'İPISELI. Ko e lahi taha 'o e ngaahi 'ipiseli' 'oku nau muimui 'i ha fa'ahinga fakahokohoko tu'upau (pe mahino) 'i he'enau tu'u ko e ngaahi me'a 'i he fõtunga tohi (faka-põpoaki 'o tukukehe pē 'a Hepelū mo I Sione). 'I ho'o lau 'a e 'ipiseli', fakasio 'a e **Fakafe'iloaki (pe Talateu)** 'o e tohi' – 'a ia ko e fakafe'iloaki anga maheni 'i he kamata'anga' ('o fa'a muimui atu ki ai 'a e konga 'o e fakamālō). 'Oku hoko atu leva ha **Tu'unga lea (Faka-Taumu'a)** - 'a ia 'oku' ne 'omai 'a e taumu'a 'o e tohi', pea hoko atu leva 'a e **Tefito'i Ako** (pe **Akonaki**) pea mo ha **Faka'osi**.

1. **Talateu.** Ko e ngaahi veesi mu'omu'a 'o e tohi' ko e talateu mo e fakafe'iloaki. 'Oku fa'a muimui (pe pipiki) atu ai ha konga "fakamālō".
2. **Tu'unga lea (Faka-Taumu'a).** (Ko e hā e 'uhinga na'e fai ai 'a e tohi' ni?) Te ke 'ilo, 'i he lahi taha' ko e veesi 'e taha ki he tolu, ha tu'unga lea 'oku' ne 'omai 'a e taumu'a 'o e tohi'. 'Oku fa'a nounou pē pea meimei muimui mai ma'u pē 'i he talateu' (pe ko e fakafe'iloaki' mo e ngaahi lea fakamālō). Siofi tokanga 'a e fakahinohino ko eni' he ko e kī ia ki he tohi'.
3. **Tefito'i Ako.** Ko e uho 'o e 'ipiseli' 'oku ma'u ia heni. Te ke 'ilo ha ngaahi kaveinga-lea pe fakakaukau kehekehe kuo langa 'i he ngaahi veesi kehekehe. Taimi ni'ihī 'e fe'unga ha fo'i fakakaukau mo ha ngaahi veesi si'isi'i pē, ka 'i he ngaahi taimi 'e ni'ihī 'oku fa'a fakahā ia 'i he vahe' kakato; pe ko ha ngaahi vahe mo ha ngaahi veesi. Manatu – 'oku 'ikai tu'u fakatatau 'a e ngaahi veesi mo e ngaahi vahe 'o e Tohitapu' ki hono vahevahe 'o e ngaahi fakakaukau'. Fakasio 'a e ngaahi fakakaukau'. Fakatātā; 'i ha fo'i 'ipiseli, 'e talanoa 'a e veesi 5-10 'o fekau'aki mo e 'ofa', vs. 11-16 ki he fakamaau, pe ko e fiefia, etc...
4. **Faka'osi.** Kuopau ke faka'osi ma'u pē 'a e tohi' 'i he fo'i fakakaukau tūkunga faka'osinga pe ko e ngaahi fakakaukau fakamā'opo'opo ('o fa'a kelesi pe lotu tuku 'aki 'e he malanga').

★ SĪPINGA 'O E TO'O KONGA LALAHİ FAKA-'İPISELI ★

TOHI 'A TAITUSI

I. TALATEU	Vh. 1:1-4	Paula tohi kia Taitusi
A. Vh. 1:1-4	<i>Fakafe'iloaki</i>	
B. ('Ikai)	<i>Fakamālō</i>	
II. TU'UNGA LEA FAKA-TAUMU'A (Taumu'a/'Uhinga 'o e tohi')	Vh. 1:5	(Tu'u-lōua) Ke fokotu'utu'u maau 'a e ngaahi siasi: pea ke fili ha kau taki.
III. TEFITO'I AKO	Vh. 1:6 – 3:14	Fili kau mātu'a mo fokotu'utu'u fakalelei 'a e siasi'.
<i>Ngaahi Tefito'i Fakakaukau:</i>		
A. Vh. 1:6-16	<i>'Ulungaanga mo e ngāue 'o e Kau Mātu'a.</i>	
B. Vh. 2:1 – 3:11	<i>Ngaahi fatongia faka-Siasi mo e Tokāteline Mo'oni.</i>	
C. Vh. 3:12-14	<i>Tokangaekina Fakataautaha</i>	
IV. FAKA'OSI	Vh. 3:15	

II. **SAATI:** Hili ho’o to’o kongokonga lalahi ‘a e kongā tohi’ kuo’ ke mateuteu ke hoko atu hono veteki ‘o e kongā tohi’ ‘i hono ‘ai hano **saati (pe tepile)**. ‘Oku ngāue’aki ‘a e saati’ ke siofi tokanga ‘a e kongā tohi’ ‘i hono SIOFI – FAKA’UHINGA – NGĀUE’AKI (Founga Ako Tohitapu Fakatefīto ‘i he Tefito’i Mo’oni). To’o **fakataautaha** ‘a e ngaahi kongokonga lalahi’ ‘o fou ai **veesi ki he veesi – faka’ilonga’i ‘a e ngaahi fo’i lea, kupu’i lea mo e fakakaukau mahu’inga’** - ‘o fai pehē ki he kongā tohi’ kakato.

★ SĪPINGA KI HONO NGĀUE’AKI ‘O E SAATI ‘★

FILIPAI 1:1-6

SIOFI (S) (‘Omai ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e kongā tohi; ngaahi lea mo e fakakaukau mahu’inga)	FAKA’UHINGA (F) (Fakamatala’i ‘a e ‘uhinga’ ‘i heni)	NGĀUE’AKI (Ng) (Fokotu’u ha ngaahi founga fakalukufua & fakatefīto ki hono ‘omai ke ngāue’aki’)
<p>1.) Veesi. 1-2 <i>Ko e <u>talateu</u> ki he tohi.</i></p> <p>Vs. 1 Paula mo Timote</p> <p>Tamaio’eiki ‘o Sīsū Kalaisi</p> <p>Ki he kau mā’oni’oni ‘ia Kalaisi Sīsū</p> <p>Vs. 2 Kelesi mo e Fiemālie</p>	<p>Meimei kotoa ‘o e ngaahi ‘ipiseli’ ‘oku ai honau talamu’aki</p> <p>Ko Paula na’a’ ne fai ‘a e kongā tohi’ ni kae fakakau ai mo Timote.</p> <p>‘Oku fakatokanga’i ‘e Paula ko ‘ene mo’ui’ ke tauhi kia Sīsū</p> <p>Ko e tohi ‘a Paula ki he kakai tui’. Ko e mā’oni’oni’ ko ha tokotaha kuo fanau’i fo’ou.</p> <p>Lea fakafe’iloaki faka-Kalisitiane; faka’ilonga mahino ‘o e ngaahi tohi ‘a Paula’.</p> <p>Kelesi – monū (‘ofa tu’unga’a) mei he ‘Otua’</p> <p>Fiemālie – tau’atāina mei he manavasi’i mo e tokanga mamahi (pe hoha’a) ‘i loto.</p> <p>Ko e fiefia lahi ‘oku ma’u ‘e Paula’ ‘oku ‘ikai tu’unga ia ‘i he ngaahi me’a ‘oku hoko’, ka ‘i he ngāue ‘a Kalaisi ‘i he’ene mo’ui’.</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 10px;"> <p>TOKANGA: ko e kongā ko eni’, ko hono ‘ai ki he’ete mo’ui’ ‘a ia kuo’ te ‘osi ako’ ‘o mo’ui’aki:</p> <ul style="list-style-type: none"> - KO E HĀ te u fai? - ‘E FĒFĒ ‘eku fai ia? </div> <p>‘Oku ou/tau faka’amu ke hoko ko ha tamaio’eiki ‘o Sīsū Kalaisi. ‘E founga fēfē?</p> <p>1.Ma’u ha loto faka-sevāniti. 2.Faiako ki he longā’i fānau’ (pe fai ha me’a). 3. Loto lelei (vekeveke) ke tokoni (‘i he Siasi’)</p> <p>Ko e mā’oni’oni au koe’uhi’ ko Sīsū ‘i he’eku mo’ui’. KO ia te u mo’ui mā’oni’oni, ‘i he tō’onga faka-Kalaisi.</p> <p>‘Oku ou ma’u ‘a e kelesi mo e nonga ‘a e ‘Otua’ ‘i he’eku mo’ui’. ‘Oku ‘ikai fiema’u ke u kei mo’ui ‘i he manavasi’i Ko ‘ene kelesi’ mo ‘ene melino’, ‘oku’ na faka’ilonga’i ‘eku mo’ui’.</p> <p>‘Oku malava ke u fiefia tatau ai pē pe ko e hā ‘a ia ‘oku ou fou ai’ koe’uhi’ ko Kalaisi ‘oku ngāue ‘i loto ‘iate au.</p>
<p>2.) Veesi. 3-6 <i>Ko e ngaahi veesi faka-nounou eni ‘o tala mai ai e <u>taumu’a</u> ‘o e tohi’.</i></p> <p>Vs. 4 Lotu (Hū) mo e Fiefia</p>	<p>Ko e fiefia lahi ‘oku ma’u ‘e Paula’ ‘oku ‘ikai tu’unga ia ‘i he ngaahi me’a ‘oku hoko’, ka ‘i he ngāue ‘a Kalaisi ‘i he’ene mo’ui’.</p>	<p>‘Oku malava ke u fiefia tatau ai pē pe ko e hā ‘a ia ‘oku ou fou ai’ koe’uhi’ ko Kalaisi ‘oku ngāue ‘i loto ‘iate au.</p>

Ngāue Tukupau #2

1. Lau 'a e konga tohi (Saame 1) 'o tā tu'o lahi.
2. To'o konga lalahi 'a e konga tohi' 'o ngāue'aki 'a e founa to'o konga lalahi fakahangatonu'.
3. Ngāue'aki ho'o to'o konga lalahi' ke 'ai hono saati.

SĀME 1

- 1) Monu'iaā, ka ko e tangata ko ē Kuo 'ikai fou 'i he fakakaukau 'a e faka'otuamate, Pe tu'u 'i he hala 'o e kau faikovi, Pe nofo 'i he nofo'anga 'o ha'a manuki:
- 2) Ka ko e Lao 'a Sihova 'a 'ene manako, 'Io 'i he lao o'ona 'oku ne fakalaulauloto 'aho mo e pō.
- 3) Te ne hangē ia ha 'akau kuo to ki he ngaahi manga'i vai, 'A ia 'oku ne fua 'i hono to'ukai, Ko hono lau foki 'oku 'ikai mae; Pea neongo pe ko e ha 'oku ne fai 'oku ne monu'ia pe.
- 4) 'Oku 'ikai ke pehē 'a e faka'otuamate, 'oku 'ikai; Ka 'oku nau hangē ko e kafukafu 'oku vilingia 'i he matangi.
- 5) Ko hono ō ia 'e 'ikai tu'u 'a e faka'otuamate 'i he fakamāu, Pe ko e kau faikovi 'i he fakataha 'o e fai totonu:
- 6) He 'oku tokanga'i 'e Sihova 'a e hala 'o si'i fai totonu na, Ka ko e hala 'o e kau faikovi 'e 'auha.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo'ou')

'Ipiseli

‘I he ngāue tukupau ko eni’, te ke siofi ai ha ‘ipiseli ‘o gāue’aki ‘a e ongo tefito’i me’a ngāue ‘o e to’o kongā lalahi’ mo e fa’u saati’. Toe sio foki ki he fakamatala ko ia felāve’i mo e ongo me’a’ ni: to’o kongā lalahi’, mo e fa’u saati’ (peesī 19-22).

Ngāue Tukupau #3

1. Lau ‘a e kongā tohi’ [Siute (pe ko Siutasi ‘i he liliu fo’ou’)] ‘o tā tu’o lahi.
2. To’o kongā lalahi ‘a e kongā tohi’ ‘o ngāue’aki ‘a e founga to’o kongā lalahi faka-‘ipiseli’;
(‘o hangē ko e fakamatala ‘i he peesi 21).
3. Fa’u ha Saati ‘o e kongā tohi’;
(‘o hangē ko e fakatātā ‘i he peesi 22).

SIUTASI

- 1) TŪ ko au Siutasi, ko e tamaio'eiki 'a Sīsū Kalaisi, pea ko e tehina 'o Sēmisi, ko 'eku tohi kiate kimoutolu kuo 'ofeina 'i he 'Otua ko e Tamai, pea kuo tauhi ma'a Sīsū Kalaisi, ko e kakai kuo ui.
- 2) 'Ofa ke fakalahi kiate kimoutolu 'a e meesi mo e melino mo e 'ofa.
- 3) Si'i 'ofa'anga, 'i he hu'u hoku loto ke fai ha tohi kiate kimoutolu ki he fakamo'ui 'oku ta taha ai, na'e ha kiate au, kuo pau ke u tohi leva kiate kimoutolu ke enginaki ke mou fefa'uhi he taukapo'i 'a e tokāteline na'e 'omi tu'o taha ki he kakai lotu.
- 4) He kuo moulu mai ha tu'unga tangata, 'io 'akinautolu kuo loa honau tohi ki he fakamo'ua ko ia, 'a ia ko e kau faka'otuamate, 'o nau liliu 'a e kelesi 'a hotau 'Otua 'o fai'anga pau'u fakalielia, kae'uma'a 'oku nau fakafisinga'i 'a e 'Eiki Motu Taha mo hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi.
- 5) Ka 'oku ou fie fakamanatu pē, (he na'e ai ha taimi na'a mou 'ilo hono kotoa,) na'e fakahaofi 'e Sīsū 'a e kakai mei Isipite, pea ne toki faka'auha 'akinautolu na'e 'ikai tui.
- 6) Ko e kau angelo foki, 'akinautolu na'e 'ikai te nau tauhi 'a e tu'unga na'e 'onautolu, ka nau li'aki honau nofo'anga totonu, 'oku mo'u tauhia 'akinautolu 'e he 'Ene 'Afio 'i he ngaahi ha'i ta'engata 'i he lalo fakapo'uli, 'o a'u ki he fakamāu 'o e 'Aho Lahi.
- 7) Ko Sotoma foki mo Komola, mo e ngaahi kolo na'e tu'u takai ki ai, 'a ia na'a nau tuli ki he fe'auaki, 'o hangē tofu pē 'a e fa'ahinga ko ē , 'o nau afe ki ha fa'ahinga kakano kehe, ko ia kuo fokotu'u kinautolu ko e taife, honau mo'ua he tautea totonu, ko e afi ta'engata.
- 8) Ka neongo ia, ka ko e fa'ahinga fai misi na 'oku nau fakamousa'a pehē 'a e kakano, mo nau ta'e toka'i 'a hou'eiki; 'io, 'oku nau talalakulaku ki he fa'ahinga lāngilangi'ia.
- 9) Ka ko Maikeli, ko e angelo-pule, 'i he'ene fakakikihi mo e Tēvolo, he'ena tālanga'i 'a e sino 'o Mōsese, tala'ehai na'a ne ta'e 'apasia, 'o lea 'asi ke lau 'ene kovi; ka na'a ne me'a, Ke lōmia koe 'e he 'Eiki.
- 10) Ka ko e kau siana ni, ka 'ilonga ha me'a 'oku 'ikai te nau 'ilo ki ai 'oku nau laukovi ki ai; pea 'ilonga ha me'a 'oku nau 'ilo fakaenatula pē, 'o tatau mo e fanga manu tae 'atamai, ko e ngaahi me'a ko ia 'oku nau fakalusa ai kinautolu.
- 11) 'Oiauē akinautolu! he kuo nau 'alu 'i he 'alunga 'o Kuini, 'o nau tafē ia 'oku fai lelei ko e tupu mei he 'Otua ia: ko ia 'oku fai kovi kuo te'eki ke ne mamata ki he 'Otua. atu 'i he hē 'a Pelami ko e sio totongi, pea nau 'auha 'i he angatu'u 'a Kola.

- 12) Ko eni ia ia 'a e ngaahi hakau 'oku tu'u 'i ho'omou ngaahi katoanga 'ofa, he'enua keinanga ta'e'apasia, mo kimoutolu mo nau tauhi kinautolu pē. Ko e ngaahi 'ao ta'e hano vai kinautolu, 'oku leleekina 'e he ngaahi magari; ko e ngaahi 'akau 'i fakaafumate 'oku ta'e fua, kuo mate tu'o ua, kuo ta'aki fu'u;
- 13) Ko e ngaahi peau fasi 'o e tahi 'oku nau koa'aki 'enua ngaahi ngāue fakamā; ko e ngaahi fetu'u hē, 'a ia kuo tauhi ma'anautolu 'a e po'uli 'o e kaupo'uli 'o ta'engata.
- 14) 'Io, na'e kau foki kiate kinautolu 'a e palofisai 'a Inoke, ko hono toko fitu meia Atama, hē'ene pehē, Vakai! ne hoko mai 'a e 'Eiki 'oku ha'ofia ia 'e hono ngaahi toko mano tapu.
- 15) Ke fai fakamāu ki hē kakai kotoa pē, pea ke fakamo'oni ki he kau faka'otuamate kotoa pē 'enua ngaahi ngāue faka'otuamate kotoa pē, 'a ia kuo nau fai 'ilo pē, pea mo e ngaahi lea fefeka kuo fai kiate ia 'e hē kau angahala faka'otuamate.
- 16) Ko e kakai ko ia ko e koto lāunga, ko e ta'etoli'a 'i honau tufakanga Kuo to, 'oku nau fou 'i he ngaahi holi 'anautolu; pea 'oku lāu me'a lalahi honau ngutu, 'o nau filifilimanako ko e sio me'a.
- 17) Ka ko kimoutolu, si'i 'ofa'anga, ke mou manatu ki he ngaahi lea na'e lea'aki 'i mu'a 'e he kau Aposetolo 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi:
- 18) Hē na'a nau tala kiate kimoutolu, 'o pehē, Tokua 'e hoko 'i he kuonga fakamui ha kau manuki 'oku fou 'i hē ngaahi holi 'anautolu, ko e koto faka'otuamate.
- 19) 'A ia ko e kakai ia'oku nofo mavahe, ko e koto fakaenatula pē, 'o 'ikai ma'u 'a e laumālie.
- 20) Ka ko kimoutolu, si'i 'ofa'anga, mou fai homou langahake 'i he me'a toputapu kuo mou tui ki ai, mo mou lotu 'i he Laumālie Mā'oni'oni.
- 21) Mo tauhi ai kimoutolu 'i he 'ofa 'a e 'Otua; 'o mou nofo'aki tali ki he meesi 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'o a'u ki he mo'ui ta'engata.
- 22) Pea ko e ni'ihi ke mou lea o'o ki ai 'i hē'enua fakakikihi mai;
- 23) Ka ko ho'omou fakamo'ui 'a e ni'ihi, hamusi pē mei he afi; ka ko e ni'ihi ke mou 'ofa ki ai mo tailiili, 'o mou fakalili'a foki ki honau kofu, he kuo pani he kakano.
- 24) Pea ko 'Ene 'Afio, 'a ia 'oku ne mafai ke tauhi kimoutolu ke 'oua 'e humu, pea ke fokotu'u kinautolu 'i he 'ao 'o 'Ene 'Afio, 'oku mou ta'emele, pea 'oku mou hakailangitau;
- 25) 'Io, ko e 'Otua pē taha, 'a ia ko hotau Fakamo'ui 'ia Sīsū Kalaisi ko hotau 'Eiki – ke 'o 'Ene 'Afio 'a e kolōlia mo e lāngilangi'ia mo e māfimaifi mo e pule, mei itaniti, pea 'i onopōni, pea ke 'osi'osingamālie 'a e ngaahi kuonga. Emeni.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo'ou')

Ngāue Tukupau #4

1. Lau ‘a e kongā tohi (Saame 139) ‘o tā tu’o lahi.
2. To’o kongā lalahi ‘a e kongā tohi’ ‘o ngāue’aki ‘a e founga to’o kongā lalahi fakahangatonu’.
3. Fa’u ha Saati ‘o e kongā tohi’.
4. Fakamatala’i ko e hā ‘a e founga fakahu’ufataha (pe faka’uhinga palāleli) ‘oku ngāue’aki’. (‘Oku malava pē ke lahi ‘i he fa’ahinga ‘e taha’ ‘a e tuhu fakahu’ufataha ‘e ‘i ha kongā tohi.) [Sio ki he fakamatala ‘i he peesi 28 - 29]

TA’ANGA FAKA-HEPELŪ

I. FAKAHINOHINO: NGĀUE’AKI ‘A E TŌ’ONGA FAKAHU’UFATAHA ‘O E TA’ANGA FAKA-HEPELU’ KO E FAKAMAAMA KI HE LOTO’I ‘UHINGA ‘O E KONGA TOHI’.

- A. ‘Oku fonu ‘a e ta’anga’ ‘i he tufunga lea fakaheliaki’ (pe fakatātā), ko ia ai, kuopau ke tau ako ke mahino’i ‘a e ‘uhinga ‘o e tufunga lea fakaheliaki pe fakatātā ko ia’.
- B. Ko e faka’ilonga makehe ki he ta’anga faka-Hepelu’ ko e fehoanaki’aki ‘o ha ongo/ngaahi fakakaukau (hu’ufataha faka-‘uhinga) ‘i he vaha’a ‘o ha ongo/ngaahi fo’i laine pe kupu (‘e tokoni ke sio fakafoki ki he kongā ‘o e to’o kongā lalahi’).
- C. ‘Oku ngāue lahi ‘aki ‘e he ta’anga faka-Hepelu’ ‘a e toutou ‘omai ha fo’i tu’unga lea pe mo’oni’i me’a. ‘Oku tokoni eni ki hono mahino’i hono ‘uhinga’.

II. 'OKU 'I AI HA FA'AHINGA TEFITO 'E TOLU 'O E FAKAKAUKAU FAKAHU'UFATAHA' 'I HE FA'U FAKA-HEPELU'.

- A. 'UHINGA TATAU** – 'Oku malava pē fakahaa'i mai ha fo'i fakakaukau 'o tu'o ua pe tu'o tolu 'i ha founga tatau.

FAKATĀTĀ: “Ata mo Sila, fanongo ki hoku le'o; 'a e ongo 'unoho 'o Lemeki, fakafanongo ki he'eku lea!” Sen. 4:23

“Fufulu 'aupito au mei he'eku hia, mo fakama'a au mei he'eku angahala.” Saame 51:2

- B. FAKALAHĪ** – Ko e ngaahi tanaki atu 'a e tangata fa'u' ki he fo'i tefito'i fakakaukau'.

FAKATĀTĀ: Saame 1:1

Ko e kupu'i lea kotoa pē 'o e veesi' 'oku' ne tanaki faka-fakakaukau mai. 'Oku ngalingali ko e 'a'eva mo e angakovi' ko ia 'a e fo'i 'uluaki tu'unga'; ke tu'u mo e kau fai angahala' 'oku toe 'amuange (kovi ange) ia; pea ke ta'utu hifo mo e kau manuki' ko e toki taupotu taha' ia.

- C. FEHANGAHANGAI** – Ko hono fakafaikehekehe'i 'e he tangata fa'u' ha fo'i fakakaukau mei ha fo'i fakakaukau 'e taha.

FAKATĀTĀ: “Ko e 'elelo 'o e poto' 'oku ne 'omai lelei 'a e 'ilo'; Ka ko e ngutu 'o e vale' 'oku' ne huhua atu 'ene sesele'.” Palov 15:2

Ko e kongā hono ua 'o e fo'i veesi' 'oku' ne 'omi 'a e fehangahangai 'o e kongā 'uluaki 'o e fo'i veesi'.

SĀME 139

- 1) 'E SIHOVA, Kuo ke hakule au, 'o 'iloā.
- 2) Ko 'eku nofo hifo mo tu'u hake 'oku ke 'ilo, 'Oku ke vavanga ki he'eku fakakaukau kei mama'o
- 3) Ko 'eku laka mo 'eku tokoto 'oku ke sivi pe, Pea 'oku ke maheni mo hoku hala fulipe.
- 4) Neongo kuo te'eki ke a'u ki hoku 'elelo ha lea, 'ue, kuo ke mea'i, 'Eiki, hono kotoa.
- 5) Kuo ke kapui au 'i 'ao mo tu'a, Pea kuo ke hili kiate au ho nima.
- 6) Ko e 'ilo pehē 'oku fakafo fau kia kita; 'Oku hopo hake, 'oku 'ikai a'usia.
- 7) Te u 'alu ki fe mei ho Laumālie na? Pea te u hola ki fe mei ho Fofonga?
- 8) Kapau te u kaka ki langi, 'oku 'i ai 'a e 'Afiona: Kapau teu mohe 'i Lolofonua, uoke, ko koe ena.
- 9) Kapau te u 'ai 'a e kapakau 'o e hengihengi, Kapau te u nofo taupotu 'i he ngata'anga 'o e tahi;
- 10) Na'a mo ia ka 'e taki au 'e ho nima, Pea ko ho to'omata'u te ne puke kita.
- 11) Ka ne u pehē, "'A, ke 'ufi'ufi au 'e he po'uli, Pea ke hoko ko e po 'a e maama 'oku ou 'i ai;
- 12) Na'a mo e po'uli 'e 'ikai fakapo'uli ki he 'Afiona, Ka 'oku tatau 'a e po mo e 'aho 'ena fakamaama: Ko e po'uli mo e maama 'oku na tatau ki he 'Afiona.
- 13) He ko koe na'a ke ngaohi hoku kofuua e, Na'a ke lalanga au 'i he fatu o'eku fa'ē.
- 14) Te u fakafeta'i kiate koe; Hono kuo fakangeingei mo fakafo hoku ngaohi e. Ko ho'o ngaahi ngāue ko e koto fakafo pe, Pea 'oku matu'aki 'ilo ia 'e hoku laumālie.
- 15) Na'e 'ikai puli meiate koe hoku kano sino, 'I he taimi na'e ngaohi ai au 'i he lilo: Na'e ta faka'ingo'ingo kita 'I he ngaahi feitu'u 'o lolofonua.
- 16) Ko ho ongo fo'i fofonga na'e sio kiate au ko e kongatoto pe, Pea na'e tu'u 'i ho'o tohi kotoa pē 'a e ngaahi memipa* na'e hokohoko ngaohi, 'Osi kuo te'eki ha taha 'i ai.
- 17) Pea hono 'ikai mahu'inga kiate au ho'o ngaahi fakakaukau, Ela e! Ka hono tanaki hono 'ikai felefele!
- 18) Kau ka 'ahi'ahi fatu ia, 'oku hulu 'i he 'one'one: Kau ka ofo hake 'oku ou kei fe'ao mo koe.
- 19) 'E 'Otua, taumaia ke ke tamate'i 'a e kakai angahala: Pe'i hiki meiate au, 'a e kau siana toto'ia.
- 20) 'A ia 'oku nau angatu'u kiate koe 'aki 'enau fa'ufa'ufono kākā 'Oku nau tu'u 'i he'enau vale ke tau'i 'a e 'Afiona.
- 21) 'O 'ikai koā ke u fehi'a kiate kinautolu na 'A ia 'oku nau fehi'a kiate koe, 'e Sihova? 'O u mamahi kiate kinautolu 'oku tu'u ki he 'Afiona?
- 22) Ko e fehi'a oku ou ongo'i ki he fa'ahinga ko ē Ko e fehi'amatemate: 'Oku ou lau kinautolu ko hoku ngaahi fili pe.
- 23) Hakule au, Ela, 'o 'ilo hoku loto' ni: Sivi au, 'o 'ilo 'eku ngao'i: 'O vakai na'a 'oku 'iate au ha hala 'omi mala, Pea taki au 'i he hala ta'engata.

[Mei he liliu (pe paaki) fo'ou]

Ngāue Tukupau #5

1. Lau ‘a Ma’ake 6:45-52 ‘o tā tu’o lahi.
2. Fa’u ha saati ‘o e fakamatala’.
3. Fa’u ha ngaahi fehu’i fekau’aki mo hono siofi, faka’uhinga, kae’uma’ā hono ngāue’aki ‘o e kongā tohi’ ki he lahi taha te ke ala lava’; pea ke foki leva ‘o sio pe ko fē ha ngaahi fehu’i ai ‘e hoko ko e tokoni lahi taha ‘i ha founga fokotu’utu’u maau ki ha taha ke ne muimui ki ai ‘o fakatatau ki he tu’u faka-kongā tohi’. ‘Oku mahu’inga ke fakafehu’i ha ngaahi fehu’i ‘e ‘omi ha sio fakatotoka mālie ki he kongā tohi’.
4. Hiki ho’o ngaahi fehu’i ko ia’ ‘i he fakahokohoko te ke fehu’i ‘aki’. ‘I he tafa’aki ‘o e fehu’i takitaha, faka’ilonga’i ‘aki ha fo’i S – siofi, F – faka’uhinga, mo e Ng – ki he ngāue’aki.

Fa’u Ngaahi Fehu’i Fakatefito ‘I he Tefito’i Mo’oni ‘O e Kongā Tohi’

I ho’o ako ke hiki ha ngaahi fakafehu’i ‘o e ngaahi mo’oni ‘i ha kongā tohi, ko e ako fakataukei poto ia kiate koe. Pea ko e poto’i ‘i ha fa’ahinga me’a pē, ‘oku tupulaki ia ‘i he fa’a ako; pea ko e fa’a fakafehu’i’ ko e founga ako lelei mo fakatupulaki vave ia. Ko e fuofua fo’i laka lahi mo mahu’inga’, ko hono lau mo siofi fakalelei, tu’o lahi ‘i he founga maau ‘a e kongā tohi’. ‘I ho ngaahi fakafehu’i’ ‘e ako ai ‘e he ni’ihi kehe’ (pe ko e toenga ‘o e kulupu’) ‘a e me’a ko ia kuo ke ma’u’. Ko hono siofi mamaha’, ‘e mamaha ai pē mo e ngaahi fehu’i’ (pea pehē ki he ngaahi felāfoaki faka-ako’); ko hono siofi faka’auliliki ‘aupito’ ‘e ma’u ai ha ngaahi fehu’i te ne ue’i ha taha pē (‘i he kulupu ako’), ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni mālohi ‘o e kongā tohi’, ‘o nau ‘unu’unu atu ai ki he ‘Otua’ pea ki he’ene ngaahi founga’. Ko e ola ia ‘oku tuha mo taau mo e ako tokanga’ ‘o ‘ikai ai ke te lau ko ha fakamole taimi pe fakamole ivi ‘ete nofo’i ke fai ‘ete ako’.

- I. ‘Uluaki ako iate koe pē ‘o tuku ‘i ho’o fakakaukau: “Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fiema’u ‘e he ‘Otua’ ke ako’i mai kiate au?” Pea mo e ni’ihi kehe’: “Ko e hā ‘e malava ke tau tanaki mai kihe’etau mo’ui’ ‘i he’etau ako fakataha?”
- II. Hili ho’o ako’, faka’ilonga’i ‘a e ngaahi poini mahu’inga ‘oku totonu ke fakakau ‘i ho’o saati’.

III. Fa'u ngaahi fehu'i

'Oku totonu ke takiekina 'e ho'o ngaahi fehu'i' 'a e kulupu ako' ki he fo'i tefito'i tafenga vai 'o e fakakaukau 'o e kongā tohi', koe'uhi' ke nau malava ai 'o 'ilo ma'a nautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni' (pe poini') 'o nau 'ai (pe ngāue'aki) ia ki he'enua ngaahi mo'ui'. 'Oku mahu'inga ke ke manatu'i 'a e anga 'o e kulupu 'oku' ke ngāue mo ia': kau ului fo'ou, kau matu'otu'a ange, kau talavou, kakai matu'otu'a, mo e hā fua. 'E 'ikai fiema'u ia ki he kulupu' ke nau fou 'i he fu'u fakaikiiki na'a' ke feia'; 'e hoko ho'o ngaahi fehu'i' ko e tefito ia 'o e fatunga 'enua ako', mo e hā fua 'a e ngaahi me'a kuo' ke utu hake 'e koe 'i ho'o ako (pe teuteu lēsoni) 'iate koe pe'.

A. Kamata 'aki 'a e ngaahi fehu'i fakasavea te ne fakamaheni'i 'a e kau ako' ki he kongā tohi' fakalukufua. (Ko hai 'oku kau ai? Ko e fē 'akinautolu? Ko e hā 'enua me'a 'oku fai?', mo e hā fua.)

B. 'I ho'o ngaahi fehu'i', tataki kinautolu 'i he hokohoko lelei 'o e kongā tohi' mei he kamata'anga' ki he ngata'anga'. Mahalo pē te ke sai'ia ke tataki kinautolu ke ako fakakongokonga (pe fakavahe), 'i he'enua hokohoko atu', mo feinga'i ai ke nau fakatokanga'i 'a e fepikitaki 'i he vaha'a faka-palalafari'.

C. Te ke fiema'u ke fehu'i 'a e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e:

Siofi 'o e ngaahi tefito'i mo'oni'

Faka'uhinga'i 'o e ngaahi mo'oni 'oku malava ke te siofia'

Ngāue'aki ki he'ete mo'ui' 'a e ngaahi mo'oni kuo' te ako'

1. **Ngaahi Fehu'i Ki hono Siofi'**

- Tuku ki he kau ako' ke nau siofi pe koe hā 'oku 'i ai 'i he kongā tohi'.
- 'I he ngaahi founa kehekehe pē tataki kinautolu ke nau sio **ko hai, ko ehā, 'a fē, 'i fē**.
- 'E malava pē ke nau fakamatala'i ha ni'ihi 'o e kakai' mo e ngaahi me'a na'e hoko'.
- Tokoni'i kinautolu ke malava ke nau 'ai kinautolu ('o hangē 'oku nau kau) ki he me'a 'oku hoko 'i he talanoa', pe ko kinautolu na'e tuhu ki ai 'a e tohi' ('o hangē na'a nau 'i ai 'i he siasi 'Efeso' 'i he tohi atu ki ai 'a Paula'.
- Tataki 'a e kulupu' ki he ngaahi mo'oni kuo' ke ako': "Ko e hā 'a e anga ho'o sio'...?"

2. **Ngaahi Fehu'i Faka'uhinga**

- Tuku ki he kulupu' ke nau fa'auliliki pea mo fakafehu'i "Ko e hā hono 'uhinga?", ke nau ma'u ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni'.
- 'E fiema'u ke nau faka'uhinga'i ha ngaahi fo'i lea tefito mo ha ngaahi kupu'i lea.
- Tokoni'i kinautolu ke nau sio ki he ngaahi 'uhinga muimui mai 'i he anga 'o e tohi'. ('Eke ngaahi fehu'i fakatefito mei ho'o kōlomu faka'uhinga 'i ho'o saati'. 'E tokoni eni ke nau fakatokanga'i 'a e fehokotaki faka-palalafari'.)
- 'Ihe'enua 'ilo ha fo'i tefito'i mo'oni, ko ho'o fehu'i' 'e tokoni ia ke nau toe fakakaukauloto ai ki he fo'i mo'oni ko ia'.

3. **Ngaahi Fehu'i Ki hono Ngāue'aki'**

- Ko e ngaahi fehu'i ko eni' te nau 'omi 'a e kulupu' ke fakakaukau ki he fokotu'utu'u liliu 'oku fiema'u ki he'enua ngaahi mo'ui' fakafo'ituitui, 'i he'enua – ngaahi anga, ngaahi vā moe ngaahi tō'onga fai.
- Ko e ngaahi fehu'i ki hono ngāue'aki' 'oku totonu ke tafe fakanatula mai pē ia mei he 'uhinga 'o e ngaahi tefito'i poini', pea 'oku totonu ke nau hā mai hili ha fo'i taimi mahino 'i he kongā tohi' kuo 'i ai honau 'uhinga pau. Manatu'i, 'oku lelei ange pē ke tātaaitaha 'a e ngaahi fehu'i pehe ni'kae 'uhinga mālie (pe malava ke 'ai) ki he'ete mo'ui' 'i ha'ane fu'u tōtu'a.

MA'AKE 6:45-52

- 45) Pea hanga leva 'e Sīsū 'o ne fekau Fakamālohi ki he'ene kau ako ke fei mo heka ki he vaka, 'o mu'omu'a ki he kauvai, 'o taumu'a ki Petesaita, ka ne tuku ange 'e ia 'a e kakai.
- 46) Pea kuo fai 'ene tatau ki he kakai, na'a ne 'alu mei ai ki he mo'unga ke lotu,
- 47) Pea 'i he'ene efiāfi po'uli, na'e 'i he vaha'amālie 'o e tahi 'a e vaka, ka ka toko taha pe ia 'i 'uta.
- 48) Pea ne mamata kiate kinautolu 'oku nau faingata'a'ia 'i he'emau a'alo, he na'e tokai 'a e matangi: pea fe'unga nai mo hono fā 'o e uasi 'i he po mo 'ene hā'u kiate kinautolu, 'oku ne hā'ele 'i he fukahi tahi; pea na'a ne fai ke laka atu 'iate kinautolu.
- 49) Ka ko kinautolu, 'i he'enua mamata kiate ia 'oku ne hā'ele 'i he fukahi tahi, na'a nau mahalo ko hā fa'ahikehe, 'o nau fu'u kekē:
- 50) He na'a nau sio kotoa pe ki ai, 'o nau puputu'u. Pea ne fetāpaaki leva mo kinautolu, 'o ne pehē ki ai, Fiemālie pe: ko au pe; 'oua 'e manavahē.
- 51) Pea heka ia ki he vaka kiate kinautolu; pea talolo 'a e matangi: pea na'e makehe atu 'aupito 'enua fakatumutumu.
- 52) He na'a mo e mana he ngaahi fo'i mā, kuo 'ikai o'o kiate kinautolu; he kuo fefeka honau loto.

[Mei he liliu (pe paaki) fo'ou]

Fa'u ha fakatātā faka-taiekalami 'o e ngaahi fehu'i faka-ako'

Ngāue'aki 'a e saati kuo' ke 'osi fakakakato', fa'u ha ngaahi fehu'i mei he ngaahi kōlomu' takitaha. Ko e ngāue leva ko eni' ko e ngaahi "tali" ia ki ho'o ngaahi fehu'i'. 'I hono fakalea 'e taha', 'e hōhoa lelei 'a e fakamatala 'i he ngaahi kōlomu' ki he ngaahi fehu'i na'a' ke hiki'.

"S" Siofi	"F" Faka'uhinga	"Ng" Ngāue'aki
Fakakaukau #1 - vs. 1 - Siofi - Siofi - Siofi vs. 2 - Siofi - Siofi Fakakaukau #2 - vs. 3 - siofi etc...	Siofi faka'uhinga' i 'i heni. - Faka'uhinga - Faka'uhinga	Founga Ngāue'aki'. - Koe hā te u fai? - 'E fēfē ha'aku fai ia? ('omi hano fakatātā mahino)

Fa'u ngaahi fehu'i faka-Siofi' mei he kōlomu "S", ngaahi fehu'i Faka'uhinga' mei he kōlomu "F", mo e ngaahi fehu'i faka-Ngāue'aki' mei he kōlomu "Ng".

Okoni Faka-fehu'i:

liki hokohoko ho'o ngaahi fehu'i' (1, 2, 3, etc.). Ngāue ikahangatonu mei ho'o saati' io e kongā tohi'.

Oku totonu pea fiema'u:

le faingofua mo mahinongofua pē i e ngaahi fehu'i', 'o takiekina ai i e kakai' ki he kongā tohi' ki he ali'.

le hoko 'a e ngaahi fehu'i' ko e amata'anga lelei ki ha felāfoaki; 'a ia hoko 'o toe mahino ange ai 'a e kongā tohi'.

le tafe mālie mo hokohoko lelei 'a e ngaahi fehu'i' 'i ha founga mahino.

le malava ke tali 'a e ngaahi fehu'i' nei he kongā tohi' ('oku totonu ke ke malava 'o tali ho'o ngaahi fehu'i').

(I ha la'i pepa makehe)

Lisi 'o e ngaahi fehu'i' (to'o mei he saati 'o e kongā tohi').

vs. # 'Uluaki fakakaukau 'o e To'o kongā lalahi/Saati

S 1. Fehu'i faka-Siofi (Ko hai na'e kau ai? Koe hā na'a nau fai? etc...)

S 2. Fehu'i faka-Siofi (Na'a nau 'i fē?)

S 3. Fehu'i fakalukufua ki he kongā tohi' (Ko e hā 'a e me'a na'e hoko?)

(Hili ha ngaahi fehu'i faka-Siofi, hoko atu ha ngaahi fo'i fehu'i Faka'uhinga 'e taha pe ua)

F 4. Fehu'i Faka'uhinga (Ko e hā ne lea pehē ai 'a Sīsū...?)

F 5. Fehu'i Faka'uhinga (Ko e hā 'a e 'uhinga 'a Paula 'i he'ene pehē...?)

(Hili ha ngaahi fehu'i faka-Siofi mo Faka'uhinga 'oku sai leva ke hoko atu ki ha fehu'i faka-Ngāue'aki 'e taha pe ua. 'Oku totonu ko e ngaahi fehu'i faka-Ngāue'aki' ke fakahōhoa tatau ia ki he ngaahi fehu'i faka-Siofi mo Faka'uhinga ki mu'a')

Ng 6. Fehu'i faka-Ngāue'aki (Ko e tali' 'oku totonu ko ha me'a pe ko ha li'i 'o ha ngaahi me'a te te fai. Ko e hā te te fai ke te hoko 'o tatau ai mo Sīsū?)

Ng 7. Fehu'i faka-Ngāue'aki (Ko e hā 'a e ngaahi laka ke u fai?)

(Hokohoko ngāue pē mei ho saati' ki he kongā tohi kakato, pea mei he fo'i mo'oni ki he fo'i mo'oni, veesi ki he veesi...)

Ko e fehu'i takitaha kotoa pē 'oku totonu ke kau ki he taha 'o "S", "F", pe ko e "Ng" (sio Ngāue Tukupau # 5).

Ngāue Tukupau #6

1. Lau tā tu'o lahi 'a e kongā tohi Ma'ake 4:1-20.
2. To'o kongokonga lalahi 'a e kongā tohi' 'o ngāue'aki 'a e to'o kongā lalahi fakahangatonu'.
3. Kumi 'a e tefito'i fakamamafa'anga 'o e tala fakatātā'.
4. Saati'i 'a e kongā tohi' 'o ngāue'aki ho'o to'o kongā lalahi'. Tokanga ke faka'uhinga'i 'a e tala fakatātā' 'o ngāue'aki 'a e fakamatala 'oku 'asi 'i he kongā tohi' ('o kapau 'oku 'oatu).
5. Fa'u ho'o ngaahi fehu'i faka-Siofi, Faka'uhinga mo Ngāue'aki'.

Ko e Ngaahi Tala Fakatātā

Ko e tala fakatātā' ko ha talanoa nounou ia 'oku ngāue'aki ai ha fa'ifa'itaki'anga (pe sīpinga) mei he mo'ui faka'aho' ke fakatātā 'aki ha mo'oni fakalaumālie. Na'e fa'a ako 'aki 'e Sīsū 'i he ngaahi tala fakatātā, pea 'oku hoko eni 'o fa'a tu'u tauha'a (pe fīhi) ki he'etau mahino' 'a e fa'unga fakatohi ko ia'. 'I he ako 'aki 'e Sīsū 'a e ngaahi tala fakatātā', na'e 'i ai hono 'uhinga tanaki atu. Na'a' ne fiema'u ke malu'i 'a e mo'oni' mei he kau kia kekeva', ka 'i he taimi tatau pē 'o mātu'aki mahino ki he kau loto faka'ataa'.

Tokanga'i neongo 'oku malava ke ngāue'aki 'a e ngaahi me'a faka-hisitōlia' ko ha ngaahi fakatātā, ko e talanoa fakatātā' ko ha talanoa mavahe ia kuo fatu ke ako'i papau ha fo'i mo'oni. Neongo 'oku fa'a faka'uhinga'i 'a e tala fakatātā' ko ha me'a na'e hoko, ka kuopau ke mo'oni ia ki he'etau mo'ui lolotonga' ke hoko ai ko ha tala fakatātā.

TEFITO’I FAKAHINOHINO ‘E FĀ KI HONO MAHINO’I ‘O E NGAahi TALANOa FAKATĀTĀ’:

1. Kamata ‘i he tu’u fakahangatonu fakakonga tohi’:

- a) Ko e hā ‘a e tūkunga taimi hono tala ‘o e talanoa fakatātā’?
(Luke 15:1-2)
- b) Ko e hā ‘a e fakamatala ki he ‘uhinga ‘o e talanoa fakatātā’?
(Luke 15:7 & 10, Mātiu 24:44, 25:13)

2. Fakapapau’i ‘a e tefito’i poini ‘oku fakamamafa’i mai’:

Siofi ‘a e ‘uhinga fakalukufua fakahangatonu ki he konga tohi’ kimu’a mo e kimui ‘i he fo’i talanoa fakatātā’.

- a) Luke 15:4 taha’i sipi hē
- b) Luke 15:8-10 taha’i pa’anga mole

3. Faka’ilonga’i ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘ikai mahu’inga’:

Ko e ngaahi fakamatala ‘oku ‘ikai tu’u (pe tokoni) ke ako’i ‘a e mo’oni’
(Luke 17:7-9)

- a) Luke 15:4 sipi hao ‘e 99
- b) Luke 15:8 toenga pa’anga ‘e 9

4. Fakatokanga’i ‘a e ngaahi fakamatala fakaikiiki mahu’inga’:

Ko e ngaahi fakamatala ‘oku tokoni ki hono ‘omai ‘o e ngaahi mo’oni mo e ngaahi lēsoni ‘o e talanoa’, ke fakamamafa’i ia ‘i he siofi ‘o e tefito’i mo’oni’ (talanoa ‘o e Foha Maumau-Koloa’ – na’e mole, ka kuo ma’u).

MA'AKE 4:1-20

- 1) Pea hanga ia 'o toe faiako 'i he matātahi: pea fakataha kiate ia ha fu'u kakai tokolahi 'aupito, ko ia na'a ne heka ki ha vaka 'o nofo mei tahi; ka ko e fu'u fakataha na'a nau tutu'u 'i 'uta, 'o hanga ki tahi.
- 2) Pea na'e lahi 'ene ako 'i kinautolu 'i he ngaahi fakatātā, pea ne pehē kiate kinautolu 'i he'ene ako,
- 3) Fanongo mai: Ko eni, na'e 'alu atu ha tangata tūtū 'i ke tūtū 'i;
- 4) Pea 'i he'ene fai 'ene tūtū 'i, na'e to ha me'a 'i he ve'ehala, pea puna mai 'a e fanga manupuna, 'o nau kai 'o 'osi ia.
- 5) Pea to mo ha me'a ki he potu maka, mo e potu na'e 'ikai loko lahi ai 'a e kelekele: pea tuaiekemo 'ene 'oho hake, koe'uhi ko e 'ikai matolu 'a e kelekele:
- 6) Pea 'i he 'alu hake 'a e la'a ne velehia, pea ko e me'a 'i he 'ikai fai aka ne mate ia.
- 7) Pea tō mo ha me'a ki he potu 'akau talatala, pea tupu hake 'a e ngaahi 'akau talatala 'o kāsia ia, pea na'e 'ikai te ne a'u ki he fua.
- 8) Pea ngangana ha ni'ihī ki he kelekele kuo lelei; pea fakafeitama ia, 'a ia na'e fai hake mo ngengesi; pea na'e fua, 'o fua tolungofulu ha taha, pea onongofulu ha taha, pea teau ha taha.
- 9) Pea pehē 'e ia, ko ia 'oku ma'u telinga ke ongo 'aki, ke ne ongo 'i.
- 10) Pea 'i he'enu fakakinautolu leva, pea ko kinautolu na'e 'ia te ia, kae'uma'ā 'a e kau Hongofulumāua, na'a nau 'eke kiate ia 'a e ngaahi fakatātā.
- 11) Pea ne pehē kiate kinautolu, Kuo tuku kiate kimoutolu 'a e misiteli 'o e Pule'anga 'o e 'Otua: ka 'oku fai fakatātā kotoa pē kiate kinautolu 'oku 'i tua'ā;
- 12) Koe'uhi ke nau sio mo'oni, kae 'ikai 'ilo; pea fanongo mo'oni, kae 'ikai ongo 'i; na'a 'iloange te nau tafoki, pea fakamolemole kinautolu.
- 13) Na'a ne pehē foki kiate kinautolu, 'oku 'ikai koā te mou 'ilo 'a e fakatātā ko eni? pea mou 'ilo fēfē ki he ngaahi fakatātā kehekehe?
- 14) Ko e tangata tūtū 'i 'oku ne tūtū 'i 'a e folofola.
- 15) Pea ko eni ia 'akinautolu 'i he ve'ehala; ko kinautolu na'e tūtū 'i ai 'a e folofola, ka 'i he'enu fanongo ki ai, pea ha'u leva 'a Setane, 'o ne 'ave 'a e folofola kuo to 'iate kinautolu.
- 16) Pehē foki, ko eni 'akinautolu na'e tūtū 'i 'i he ngaahi potu maka; ko kinautolu 'oku fanongo ki he folofola, pea puke fiefia leva ki ai:
- 17) Ka 'oku 'ikai hanau aka 'iate kinautolu, ka 'oku nau fakataimi pe. Faifai, pea hoko ha faingata'a, pe ha fakatanga, koe'uhi ko e folofola, pea nau tūkia leva.
- 18) Pea 'oku ai mo ha ni'ihī 'oku tūtū 'i 'i he potu 'akau talatala: ko kinautolu ia 'oku fanongo ki he folofola;
- 19) Ka ko e fa'a loto mo'ua ki māmani, mo e fakahekeheke 'a koloa, pea mo e holi ki he ngaahi me'a kehekehe, 'oku nau hūhū mai, 'o kāsia 'a e folofola, pea ne ta'e fua
- 20) Pea 'oku ai mo kinautolu na'e tūtū 'i ki he kelekele kuo lelei; ko e fa'ahinga ia 'oku fanongo ki he folofola, pea tali lelei ia, pea nau fua, 'o fuo tolungofulu 'a e taha, pea onongofulu 'a e taha, pea teau 'a e taha.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo'ou')

Ngāue Tukupau #7

1. Lau tā tu'o lahi 'a e kongā tohi 'Aisea 1:1-31.
2. To'o kongokonga lalahi 'a e kongā tohi' (ngāue'aki 'a e founga fakahangatonu').
3. Fakafaikehekehe'i 'a e fa'ahinga kikite 'o e fo'i fakakaukau takitaha 'i ho'o to'o kongā lalahi'.
4. Kumi 'a e tefito'i lesoni (pe tefito'i mo'oni pe poini) 'o e kikite'.
5. Saati'i 'a e kongā tohi' 'o ngāue'aki ho'o to'o kongā lalahi'.
6. Fa'u ha fōtunga tātā lalahi faka-malanga te ke ngāue'aki ke fakamatala'i (pe malanga 'aki) 'a e kongā tohi'. To'o 'a e mo'oni (pe fo'i fakakaukau) 'uluaki' 'o fakatupu'i/fakafālahi'i ia mei he veesi ki he veesi. Fakahā 'a e fo'i mo'oni (pe fakakaukau) 'uluaki' pea kamata ke ke fakamatala'i 'a e veesi takitaha 'oku ma'u ia'. 'E malava pē ke ke fakamatala'i 'a e ngaahi fo'i lea tefito mo e ngaahi kupu'i lea tefito kuo' ke Siofia, Faka'uhinga'i mo Ngāue'aki ('i ho'o 'ai) ki ho'o mo'ui' 'i he kongā tohi'. Pea ke hoko atu leva ki he fo'i mo'oni (poini pe fakakaukau) hoko' 'o fakatupu'i/siofi ia. Feinga ke ke fakakaukau'i ha ngaahi talanoa mo ha ngaahi fakatātā ke fakahā pe fakamatala'i 'aki 'a e fo'i tefito'i fakakaukau'.

Kikite

'Oku malava pē ke ma'u 'a e kikite' 'i he Folofola' mei a Sēnesi kia Fakahā.

- 'I he veesi fakakātoa 'e 23,210 'i he Fuakava Motu'a'; ko e 6,641 ai (pe fakafuofua ki he 28%) ko e fa'unga fakakikite.
- 'I he veesi fakakātoa 'e 7,914 'i he Fuakava Fo'ou'; ko e 1,711 ai (pe fakafuofua ki he 21%) ko e fa'unga fakakikite.
- 'I he veesi fakakātoa 'e 31,124 'i he Tohitapu' kakato; ko e 8,352 ai (pe fakafuofua ki he 27%) ko e fa'unga fakakikite.

'Oku fakahā 'i he lahi 'o e fa'unga fakakikite 'i he Folofola' 'a e fu'u mahu'inga 'oku tuku pe lau 'e he 'Otua' ki he kikite'.

- I. Ko e fuofua laka ki ha fa’ahinga taha ako Tohitapu pē, ko e fakapapau’i pe koe hā ‘a e fa’ahinga ‘o e kikite ‘oku’ ne ako’.

‘Oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘e ua ‘o e kikite’:

- A. **VAVALO** - mu’aki vavalo’i ‘a e kaha’u’;
- B. **ENGINAKI** – fekau’aki moe ngaahi mo’oni faka’ulungaanga, faka-e-totonu pe faka-e-fakakaukau.

Ko e kikite ni’ihi ‘oku fefiohi lōua ai ‘a e ongo ua’ ni. ‘Ia Sakalaia 1:1-15, ‘oku faka-**enginaki** ia, ka ko e vīsone hoko atu ai’ ‘oku faka-**vavalo** 1:16-21. Ko e konga lahi taha ‘o Sakalaia 7 ‘oku faka-**enginaki**, ka koe ngaahi konga mu’omu’a mo hoko atu ai’ ‘oku faka-**vavalo**. **Ko hono mo’oni’ ko e lahi taha ‘o e ngaahi kikite’ ‘oku faka-vavalo.**

- II. Ko ha ngaahi *fakahinohino* eni ki he fengāue’aki mo e kikite faka-**vavalo’**:

- A. **LEA MAHINONGOFUA.** To’o ‘a e konga tohi’ ‘i hono ‘uhinga mahinongofua taha, hangatonu mo anga maheni’, tukukehe ha ngaahi ‘uhinga ke fakakouna’i ai hano to’o loloto ange. ‘Oku totonu ke mahino’i fakahangatonu pē ‘a e **ngaahi konga tohi Vavalo’**, tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga mālohi ke mahino’i kinautolu ‘i ha ‘uhinga fakaheliaki (pe tala fakatātā). Kamata ma’u pē ‘aki hono siofi ‘a e ‘uhinga fakahangatonu’ – **ko e hā ‘a ia ‘oku’ ne lea’aki’ ko ia pē hono ‘uhinga’.**

- B. **LEA FAKATĀTĀ.** Ako ke fakapapau’i ‘a e ngaahi konga tohi fakaheliaki’, kae muimui pē ‘a e ngaahi lao anga maheni fakatu’unga-lea’ ‘i hono fakafai-kehekehe’i ‘o e ‘uhinga fakahangatonu ‘i he’ene tu’u faka-konga tohi’ mei he ‘uhinga fakaheliaki’.

1. Ko e ngaahi fakalea ia ‘e ni’ihi ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e totonu ia ke to’o fakaheliaki’. Ke fai ‘o kehe mei ai, ‘e launoa leva ia. Fakatātā ‘aki eni, Sioeli 2:31 – ko e liliu ‘a e mahina’ ‘o toto; ‘Aisea 11:1 – ko ha va’a ‘akau tupu mei ha tangata; Sakalaia 4:7 – ko ha hiki ‘o ha fu’u mo’unga.
2. ‘Oku ui ‘a e ngaahi sīpinga ko eni’ ko e “lea fakatātā” ‘o hangē ko e laione mo e lēpati fai kapakau ‘I he tohi ‘a Taniela’, etc...
3. Ko e taumu’a’ ke ‘ilo’i ko e hā ‘oku tuhu ki ai ‘a e fakatātā’, koe’uhi’ kuopau pē ke ne fakafofonga’i pe ‘oku’ ne tuhu ki ha fakakakato ‘o ha me’a fakahangatonu (pe mahinongofua) ‘i he hisitōlia ‘o ‘etau mo’ui’. Eg: Taniela 7:17 – ko e ngaahi manu fekai ‘e faa’ ko e fakafofonga ia ki he ngaahi tu’i ‘e fā ‘o māmani; Sione 2:19 – Ko e vavalo ‘a Sīsū ki he temipale’ [‘e faka’auha pea toe fokotu’u hili e ‘aho ‘e tolu] ko e taipe ia ki hono sino’ ko e Temipale.

C. LEA FAKATOKANGA:

Ko hono fakafuofua’i ‘a e fa’ahinga ‘o e kikite’ ‘i he ngaahi kongā tohi fakakikite ni’ihi, ‘oku fa’a faingata’a.

Eg: Emosi 9:13-15. ‘Oku ‘ai ‘a e faka’ilonga ko e kongā tohi ko eni’ ke ‘uhinga’i fakaheliaki. Ka, kuopau ke tau kamata ‘aki ‘o pehē ko e vavalō ‘e mahino’i pē ia ‘i hono ‘uhinga fakahangatonu. Ka neongo eni, ko e lahi taha ‘o e ngaahi kikite’ ‘oku tu’u fakaheliaki ko ia ai kuopau pē ke tau ako ke ‘ilo’i ‘a e kehekehe ‘o e ongo me’a’ ni (fakahangatonu’ mo e fakaheliaki’).

D. ‘Oku ‘i he kikite’ ‘a e kuohili’, lolotonga’ mo e kaha’u’. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai fa’a muimui ai ‘a e kikite’ ia ki ha fa’ahinga fakahokohoko lelei. ‘E malava pē ke fehokopaki holo ‘a e kongā tohi’ ia ‘i ha ongo fo’i fakakaukau kehekehe ‘e ua, pe ko ha ongo vaha’a taimi kehekehe ‘e ua foki.

‘AISEA 1:1-31

- 1) Ko e vīsone ‘a ‘Aisea foha ‘o Amosi, ‘a ia ‘oku kau ki Siuta mo Selūsalema: na’a ne sio ki ai ‘i he taimi ‘o Usaia, Siotame, Ahasi, mo Hesekaia, ko e ngaahi Tu’i Siuta.
- 2) Fanongo mai, ‘a langi, pea fokotu’u telinga mai mo māmani, he kuo folofola mai ‘a Sihova ‘o pehē, Kuo u tauhi ‘ae fānau, mo hakeaki’i kinautolu, pea kuo nau angatu’u kiate au.
- 3) ‘Oku ‘ilo ‘e he pulu ‘a e taha ‘oku ne ma’u ia, mo e asi ‘a e ‘ai’angakai ‘a e fa’ahinga ‘oku pule kiate ia: ko Isileli pe ‘oku ‘ikai ke ‘ilo, ko hoku kakai pe ‘oku ‘ikai ke fakakaukau.
- 4) ‘Oiauē, pule’anga angahala, kakai moū ‘i he kovi, hako faikovi, fānau fakahala-hala: kuo nau li’aki ‘a e ‘Eiki, kuo nau fakasikaka’i ‘a e Tāpuhā ‘o Isileli, kuo nau mahu’i ‘o fulitu’a!
- 5) Koe’uma’ā homou toe tā’i? ‘E fakautuutu ai pe ho’omou afe. Ko e koto mahaki ‘a e ‘ulu, pea ko e koto ngangale ‘a e loto.
- 6) Mei he ‘aofiva’e ‘o a’u ki he tumu’aki ‘oku ‘ikai hano ‘ila ‘e toe; ko e lavea pe, mo e makafakafa, mo e kafo kuo kovi: koloto ke fakapela, pea koloto ke ha’iha’i, pea koloto ke fai hano fakamafofa ‘aki ha lolo.
- 7) Ko homou fonua ko e koto maumau; ko homou ngaahi kolo ko e koto vela pe; ko homou kekekele, ko e muli ē ‘oku ne keikeina ia ‘i homou ‘ao: ‘io, ko e koto maumau ia ‘o hangē ko e fulihi ‘o ha fonua muli.
- 8) Pea oku toe pe ‘a e ta’ahine ko Saione hangē ha fakahekeheke ‘i ha ngoue vaine, hangē ha ki’i palepale ‘i ha toutu’u kiukamipā, hangē ha kolo kuo ‘ākilotoa.
- 9) Ka ne ta’e’oua ‘a e fakatoe mai ‘e Sihova Sapaoti hatau ki’i toenga--seuke, pehē kuo tau hangē ko Sotoma, kuo tau tatau mo Komola.
- 10) Fanongo mai ki he folofola ‘a Sihova, hou’eiki faka-Sotoma; fokotu’u telinga mai ki he lao ‘a hotau ‘Otua, ‘a e kakai faka-Komola.
- 11) Ko e uma’aki ho’omou fakalahi feilaulau mai---ko e folofola ‘a Sihova ia---kuo u pāhia ‘i he fanga sipi tangata ‘o e feilaulau-mōifua, mo e ngako ‘o e manu fafanga; pea ko e toto ‘o e fanga pulu, mo e lami, mo e kosi tangata.
- 12) ‘Oku ‘ikai te u manako ki ai. Ko ho’omou ōmi e ke hā ‘i hoku ‘ao he na’e tala ‘e hai ‘a e fatongia ko ē, ke malaki hoku ngaahi loto’ā?

- 13) ‘Oua toe ‘omi nge‘esi me‘a‘ofa: ko e tutu inisenisi ko e me‘a fakalielia, ia kiate au; ‘a e fakamāhina fo‘ou mo e fakaSāpate, ‘a e fanongonongo kātoanga-‘oku ‘ikai te u makātaki ‘a e ō ‘a e kovi mo e fu‘u fakataha.
- 14) Ko ho‘omou ngaahi fakamāhina fo‘ou, mo ho‘omou ngaahi kātoanga tu‘utu‘uni, ‘oku fehi‘a ki ai ‘a hoku laumālie; kuo nau hoko ko e kavenga kiate au: kuo u fiu hono fafa.
- 15) Pea ka mou ka fola nima hake, te u hanga kehe meiate kimoutolu; ‘io, ka mou ka fakalahi lotu, ‘e ‘ikai te u fakaongo: ko homou nima na ‘oku toto‘ia.
- 16) Fufulu kimoutolu, ‘ai ke mou ma‘a; ‘ave ‘a e kovi ‘o homou faianga ke ‘oua na‘a vakai ‘e hoku mata;
- 17) tuku ‘a e faikovi: ako ke fai lelei; mamahi‘i ‘a e fai fakamāu, ta‘ofi ki he totonu ‘a ia ‘oku fai fakamālohi, fakamāu ‘a e tamaimate, taukapo‘i ‘a si‘i fefine uitou.
- 18) Ha‘u mu‘a ke ta sivi---ko e folofola ‘a Sihova ia: neongo ‘e ha kulokula ho‘omou hia, ‘e hoko ‘o hinehina hangē ko e sinou; neongo ‘e ha kula maama te nau tatau mo e vavae ‘au‘au.
- 19) Kapau te mou lotolelei mo talangofua, te mou kai ‘a e lelei ‘o e fonua:
- 20) ka ‘o kapau te mou fakāpāpākū mo angatu‘u, ‘e keina kimoutolu ‘e he heletā: he kuo folofola pehē ‘a e fofonga ‘o Sihova.
- 21) ‘Oiauē, ‘a e hoko ‘a e kolo alafianga ko e pa‘umutu! ‘a e kolo na‘e fonu ‘i he fai fakakonisitutone---ne me‘a mo toka ai ‘a Totonu ‘e ia--ka ko eni ko e koto fakapō.
- 22) Ko ho‘o siliva kuo tolosia, ko ho‘o kava kuo talovai.
- 23) Ko ho hou‘eiki kuo hoko ko e angatu‘u, mo e tākanga ‘o e kau kaiha‘a; ‘oku nau manako me‘a‘ofa kotoa pē, ‘o muia ki he fakakoloa: ko e me‘a ‘a e tamaimate ‘oku ‘ikai te nau fakatonotonu, pea ko e faka‘ilo ‘a e fefine uitou ‘oku ‘ikai ke a‘u kiate kinautolu.
- 24) Ko ia ‘oku folofola ai ‘a e ‘Eiki mei he Ta‘ehamai, ‘a Sihova Sapaoti, ‘a e Mafi ‘o Isileli, ‘A! te u fai ke u hohō‘ia ‘i he kakai ‘oku tā mai; pea te u sauni au ki hoku ngaahi fili:
- 25) pea te u toe ala kiate koe, pea te u fakatalatala ‘aupito ho‘o tolosia, pea te u lave kotoa ho efe.
- 26) Pea te u fakafoki ho kau fakamāu hangē ko e taimi mu‘a, pea mo ho kau fale‘i hangē ko ia ‘i he kamata‘anga: hili ia pea ‘e ui koe ko e Nofo‘anga ‘o Totonu, ko e Kolo Alafianga.
- 27) ‘E fou ‘i he fakamāu ‘a e huhu‘i ‘o Saione, pea ‘i he fai totonu ‘a e huhu‘i ‘o ‘ene kau foki.
- 28) Pea ‘e ai ha laiki ‘o e kau talangata‘a mo e kau angahala fakataha, pea ko e kau li‘aki Sihova ‘e ‘auha.
- 29) He te nau mā‘i ‘a e ngaahi oke na‘a mou pātapata ai, pea te mou laea ‘i he ngaahi hauhau na‘a mou fili ki ai.
- 30) He te mou hoko ‘o hangē ha oke kuo momoho hono lau ke to, pea hangē ha ngouetapu kuo ‘osi hono vai.
- 31) Pea ‘e hoko ‘a e nima mālohi ko e te‘ekafa, Pea ko e me‘a kuo ne fokotu‘u ko e kalofiana; pea te na fakatou vela fakataha, pea ‘oku ‘ikai ha taha ‘e tamate‘i.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo‘ou’)

FAKATĀTĀ ‘o e
To’o Konga Lalahi (pe Teuteu) Faka-Fo’i-Malanga
 (ngāue’aki ‘a Saame 1 ko e sīpinga)

- **TALATEU** – ke ma’u ‘a e tokanga ho’o kau fanongo’ mo fakaai ha fua fakahu’unga ki ho’o malanga’.
- 1) ‘Omai ha ngaahi paletu’a nounou ‘o e konga tohi’... fa’unga, taimi, etc.
 - 2) Fakahaa’i ‘a e tefito’i kaveinga/lēsoni ‘o e konga tohi’... fakatātā mai ia ki he mo’ui/ngaahi tūkunga ‘o e kuonga lolotonga’.
- Fakatātā:** “Ko e Saame eni ‘o e fakahinohino, ‘o fekau’aki mo e ongo vaa’ihala ‘e ua ki he mo’ui’; (ka ‘oku ‘ikai ‘ilo ‘a e tokotaha na’a’ ne fai’)... ‘a ia ko e fili ‘i mu’a ‘iate kitautolu ke fakahoko... ‘o tau fili ki he hala totonu’ ‘a ia ‘oku takiekina ki he fiefia ... etc.
- **SINO/KAKANO** – ko e “uho/mafu” ‘o e fekau’ ‘oku fakatefito ia ‘i ho’o to’o konga lalahi ‘o e konga tohi’... ngāue’aki ‘a e ngaahi tefito’i “mo’oni/fakakaukau” (mei he ngaahi vahevahe fakakongokonga ho’o tātā lalahi’) ko ho’o ngaahi “tefito’i poini’” ia. Ngāue’aki ha kongā ‘o ha fo’i veesi ‘e taha pe ua ne ke “faka’ilonga’i” ‘i ho’o to’o kongā lalahi’ ke fakamamafa’i ho’o tefito’i poini/fakakaukau’ – ‘o to’o mai mei he ongo kōlomu “siofi” mo “faka’uhinga” ‘o ho’o saati’. ‘Omi ha ngaahi sīpinga/fakatātā’anga ke fakama’ala’ala’i ho’o poini’ mo fakafelāve’i ia ki he fo’i tefito’i lēsoni/kaveinga’. Vakai ki he sīpinga ‘i lalo’ (mei he lau’i pepa tali Saame 1).
- I. Ko e Tangata Monū’ia’ – vs. 1-3:** Ko e ngaahi veesi ko eni’ ko e fakamatala’i ‘o ha taha faka-‘Otua’ (‘a hono anga ‘o ia, mo ia ‘oku’ ne fai’ mo e me’a ‘e hoko atu ki ai’). ‘I he vs. 1, Ko e “tangata monū’ia”, ko e tokotaha ‘oku’ ne a’usia ‘a e fiefia mo’oni’ (‘i loto’i he founga fakalaumālie), “‘ikai fou... ‘ikai tu’u... ‘ikai nofo...” ‘o faka’ehi’ehi mei he takanga ‘o e kau faikovi’ (ko e sīpinga mo’oni eni ‘o e hu’ufataha ‘i he ta’anga faka-Hepelu’) ka ‘oku’ ne, “fiefia ‘i he Folofola ‘a e ‘Otua’... ‘Oku hangē ia ha ‘akau kuo tō ki he ngaahi manga’i vai,” ‘o ‘omai ha fakatātā ‘o e fa’ahinga tauhi/fafanga mo e mohutafea ‘oku’ omi ‘e he ‘Otua’ ma’a hono kakai’.
- II. Ko e Tangata Angakovi’ – vs. 4-6:** “‘Oku ‘ikai ke pehē ‘a e faka’otuamate’...” ko e fakamatala’i ‘o e tangata faka’otuamate’ ‘i he vs. 4. ‘Oku ‘ikai ke nau fiefia ‘i he lao ‘a Sihova’. Koe’uhi’ ‘oku hangē ‘a e kau mā’oni’oni’ ko e fanga fu’u ‘akau fua mahu’inga, ‘oku hangē ‘akinautolu ko e kafukafu ‘oku vilingia ‘i he matangi’, ‘o ‘ikai ha nau mahu’inga ‘e taha ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua’. Veesi 5-6 – ko e ikuanga kovi ‘o e faka’otuamate’ pea mo e kehekehe ‘o e kaha’u ‘oku tatali mai ki he mā’oni’oni’.
- **FAKAMĀ’OPO’OPO:** Ko e faka’amu heni’ ke tohoaki’i ‘a e malanga’ ki ha faka’osinga ‘aki hono ‘omai fakataha ‘a e me’a kotoa pē ‘i he fo’i tefito’i kaveinga’; pea ako mai ‘aki hono ‘ai ia ki he’etau ngaahi mo’ui’ (fakalukufua); ‘o ngāue’aki ha fakatātā ke fakamatala’i pe ‘e anga fēfē ‘etau ‘ai ia ki he’etau mo’ui’ ‘a ia na’e vahevahe mo ia kuo ako mei he fekau’/malanga’.
- Fakatātā:** “Ke tau ma’u ha hoholi ki he Folofola ‘a e ‘Otua’, ‘i he fakalotolahi’i kitautolu ‘aki ‘a e ngaahi tapuaki ‘o e tangata angatonu’ ke tau fekumi ki he ‘Otua’, ‘o vahevahe ‘a e Folofola’ ki he kakai mole’, moe hā fua...
- TOKANGA’I:** Ko e kotoa ‘o e ngaahi poini’/fakakaukau’, ngaahi veesi ‘oku tefito ai ‘ete malanga’, ngaahi fakatātā ‘oku ngāue’aki’ te nau felāve’i kotoa mo e tefito’i kaveinga’/lēsoni’.

**Ngaahi
Ngāue Fili**

Ngāue Fili #1

1. Lau tā tu’o lahi ‘a Sione 13:1-20.
2. Tali ‘a e ngaahi fehu’i ‘i he peesi 48.

Sione 13:1-20

- 1) Pea ko eni, i he te’eki fai ‘a e kātōanga ‘o e Pāsōva, ko e me’a ‘i he’ene mea‘i ‘e Sīsū kuo hokosia hono taimi ke hiki mei he maama ko eni ‘o ‘alu ki he Tamai, pea ko e me’a ‘i he’ene ‘ofa ki hono kakai o’ona ‘oku ‘i māmani; ko ia na’a ne fai ‘ene ‘ofa taupotu kiate kinautolu.
- 2) Pea ‘i he fai ha kai; pea kuo ‘osi ‘ai ‘e he Tēvolo ki hono loto ke lavaki‘i ia ‘e Siutasi, ko e foha ‘o Saimone, ‘a Isikaliote;
- 3) Pea ‘i he ‘ilo ‘e Sīsū, kuo tuku kiate ia ‘e he’ene Tamai ‘a e me’a kotoa pē ke ne fa’iteliha ai, pea kuo ne ha’u mei he ‘Otua pea ‘oku ne ‘alu ki he ‘Otua;
- 4) Ko ia na’a ne tu’u mei he kai, ‘o ne tuku hono ngaahi kofu tu’a; ‘o ne to’o ha tauveli, ‘o ne no’o.
- 5) Pea ne toki lilingi ha vai ki he kumete, ‘o ne hanga ‘o fufulu ‘a e va’e ‘o e kau ako, mo ne holoholo ‘aki ‘a e tauveli kuo ne no’o ‘aki.
- 6) Pea ne ha’u ai kia Saimone Pita: pea lea ia ki ai, ‘eiki, ko ho’o fufulu ‘e koe hoku va’e koā?
- 7) Pea tali ‘e Sīsū ‘o pehē kiate ia, Ko e me’a ‘oku ou fai ‘oku ‘ikai te ke ‘ilo ‘e koe ‘i he taimi ni; ka ‘e faifai pea mahino ‘amui.
- 8) Pea lea ‘a Pita ki ai, ‘e ‘ikai ‘aupito te ke fufulu hoku va’e ‘o ta’engata. Pea tali ‘e Sīsū ki ai, Kapau ‘e ‘ikai te u fufulu koe, ta ‘oku ‘ikai ha’o kau mo au.
- 9) Pea pehē ange ‘e Saimone Pita, ‘eiki, ‘oua ‘e ngata ‘i hoku va’e pē, kae fai ki hoku ongo nima ni mo hoku ‘ulu.
- 10) Pea me’a ki ai ‘a Sīsū, Ko ia kuo pālutu, koe’uma’ā ‘ene toe fufulu ia ngata pē ‘i hono va’e, ka kuo ma’a hono kotoa: pea ‘oku ma’a foki ‘e kimoutolu, ka ‘oku ‘ikai te mou pehē kotoa pē.
- 11) He na’a ne mea‘i ‘a e toko taha ‘e lavaki‘i ia; ko ia na’a ne pehē ai, ‘Oku ‘ikai te mou ma’a kotoa pē.
- 12) Pea kuo ‘osi leva ‘ene fufulu honau va’e, mo ‘ene ‘ai hono kofu ‘o toe tokoto, pea ne folofola kiate kinautolu, ‘Oku mahino kiate kimoutolu ‘a e me’a kuo u fai kiate kimoutolu?
- 13) ‘Oku mou ui au ko Lāpai, mo ‘Eiki; pea ‘oku totonu ho’omou lea pehē; he ko au ia.
- 14) Pea kapau ā kuo u fufulu homou va’e, ‘a au ko e ‘eiki mo e Lāpai; pea ‘oku totonu ke fai ‘ekimoutolu foki, ‘o fefufulu’aki homou va’e ‘omoutolu.
- 15) He kuo u tuku hamou fa’ifa’itaki’anga, koe’uhi ke mou fai foki, ‘o hangē ko ‘eku fai kiate kimoutolu.
- 16) Ko au ē, ko au ē, ‘oku ou tala atu, ‘Oku ‘ikai ha tamaio’eiki ‘e lahi ‘i he’ene ‘eiki, pe ha talafekau ‘iate ia na’a ne fekau‘i ia.
- 17) Kapau ‘oku mou ‘ilo ‘a e ngaahi me’a ko ia, pea ko e toki kakai monu’ia kimoutolu, ‘o kapau te mou fai ia.
- 18) ‘Oku ‘ikai kau ‘eku lea kiate kimoutolu kotoa pē: ‘oku ou ‘ilo pē ‘e au ‘a e anga ‘okinoutolu ne u fili: ka ko hono ‘uhinga, koe’uhi ke fakamo’oni ki he potu tohi, Ko ia ‘oku kai ‘eku mā kuo ne hiki hono muiva’e kiate au.
- 19) Ko ‘eku kamata ‘eni ke fakahā ia kiate kimoutolu ‘i he te’eki hoko, koe’uhi ‘o ka hoko ia ke mou tui ko au ia.
- 20) Ko au ē, ko au ē, ‘oku ou tala atu, Ko ia ‘oku ne tali ha toko taha pē te u fekau, ‘oku ne tali au; pea ko ia ‘oku ne tali au, ‘oku ne tali ‘a ia na’a ne fekau mai au.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo’ou)

Ngaahi Fehu'i Fakatefito 'I he Tefito'i Mo'oni 'o e Konga Tohi'

- S** 1. Ko hai fua 'a e kakai 'i he talanoa?
- S** 2. Ko e hā 'a e me'a na'e teu (pe 'amanaki) hoko?
- F** 3. Ko e hā 'a e Kātoanga 'o e Pāsova?
- S** 4. Fakamatala'i 'i he lea pē 'a'au 'a e konga tohi' (ngaahi me'a na'e hoko').
- S** 5. Koe hā 'a e me'a na'e 'ilo 'e Sīsū fekau'aki mo ia 'i he veesi 1?
- F** 6. Na'e anga fēfē hono lahi 'o e 'ofa'i 'e Sīsū 'ene kau ako?
- F** 7. Na'e kau mo Siutasi 'Isikaliote 'i hono 'ofa'i ko eni?
- F** 8. Na'e anga fēfē 'a e malava 'e Sīsū ke 'ofa'i ha taha te ne lavaki'i ia?
- S** 9. Lisi 'a e ngaahi mo'oni'i me'a na'e 'ilo 'e Sīsū 'o fekau'aki mo ia 'i he veesi 3.
- F** 10. Ko e hā e 'uhinga na'e fufulu ai 'e Sīsū 'a e va'e 'o 'ene kau ako?
- F** 11. Ko e ngāue ia 'a hai ke fufulu va'e?
- S** 12. Ko e hā 'a e feangainga 'a Pita kia Sīsū fekau'aki mo e fufulu va'e?
- F** 13. Ko e hā e 'uhinga na'e 'ikai fiema'u ai 'e Pita 'a Sīsū ke ne fufulu hono va'e?
- S** 14. Na'e anga fēfē leva 'ene tali ki he taliange 'a Sīsū 'i he veesi 9?
- F** 15. Fakamatala ki he 'uhinga 'a Sīsū 'i he veesi 10.
- Ng** 16. 'E [Na'e mei] anga fēfē ha'o tali ki he fehu'i 'a Sīsū 'i he veesi 12?
- F** 17. Ko e hā e 'uhinga 'a Sīsū ke tau fefufulu'aki hotau ngaahi va'e?
- F** 18. Ko e hā e me'a na'e 'uhinga ki ai 'a Sīsū 'i he'ene kupu'i lea 'i he veesi 16?
- F** 19. Ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai fe'unga ai 'a e 'ilo' 'ata'atā 'iate ia pē, (sio veesi 17)
- F** 20. Ko hai 'oku fekau'aki mo ia 'a e talanoa 'a Sīsū 'i he veesi 18?
- F** 21. Kataki 'o faka'uhinga'i 'a e veesi 20.
- Ng** 22a. Kataki ka ke hiki 'a e founa ho'o ngāue'aki (pe 'ai) ki ho'o mo'ui' 'a e tefito'i lēsoni 'i he fekau 'o ia'.
- Ng** 22b. Ko e hā hano founa ngāue'aki fakalukufua?
- Ng** 22c. Ko e hā ha ngaahi me'a pau te ke malava ke fai?

Ngāue Fili #2

1. Lau tā tu'ō lahi 'a e kongā tohi' (Filimone).
2. To'ō kongā lalahi 'a e kongā tohi' ngāue'aki 'a e founga faka-'Ipiseli' (peesī 21).
3. Saati'i 'a e kongā tohi' (peesī 22).

Filimone

- 1) Tu ko kimāua – 'a Paula ko ha nofo pilīsone 'a Sīsū Kalaisi, pea mo si'i kāinga ko Timote – ko 'ema tohi kia Filimone ko homa 'ofa'anga, mo e kaungāngaue 'omāua.
- 2) Pea kia Afio, ko si'oma sisita, pea kia Akipo, ko homa hoatau, pea ki he siasi 'oku 'i ho 'api.
- 3) 'Ofa ke mou ma'u kelesi mo e fiemālie, mei he 'Otua ko 'etau Tamai mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi.
- 4) 'Oku ou fakafeta'i ma'u ai pē ki hoku 'Otua, 'ou takua koe 'i he'eku ngaahi lotu.
- 5) He'eku fanongo ki ho'o fai 'ofa mo e tui ki he 'Eiki ko Sīsū, pea mo e kau lotu kotoa pē:
- 6) Koe'uhi ke ngāue mālohi ho'o feohi fakalotu, 'o taka 'i he 'ilo kanokano 'o e me'a lelei kehekehe 'oku 'iate kitautolu, 'o hu'u kia Kalaisi.
- 7) He kuo lahi 'eku fiefia mo 'eku fiemālie 'i ho'o 'ofa, koe'uhi 'oku nonga 'a e lotu 'o e kāinga lotu 'i ho'o ngāue, 'ala.
- 8) Ko ia neongo te u lava noa pē 'ia Kalaisi ke tu'utu'uni ke ke fai 'a e me'a 'oku totonu, ka 'oku ou fiefa'i ko e kole pē, 'o tu'unga 'i he 'ofa.
- 9) Pea 'i hoto anga ko ia, 'a kita Paula, ko e motu'a, pea 'i he taimi ni ko e nofo pilīsone foki 'a Sīsū Kalaisi.
- 10) 'Oku te kole atu koe'uhi ko si'oku foha, 'a ia kuo u ma'u 'i hoku ha'isia, 'io, 'a Onesema:
- 11) 'A ia na'e 'ikai 'aonga kiate koe 'i mu'a, ka 'i he taimi ni 'oku 'aonga kiate koe mo au, 'a ia kuo u fakafoki atu.
- 12) Ko e tangata ko ia, 'a ia 'oku tatau mo ha kakano 'o hoku mānava.
- 13) 'E, na'a ku mei lotu ke ta'ofi ia mo'oku, koe'uhi ke ne fetongi koe 'i hoku tauhi, lolotonga 'oku ou mo'u ha'isia koe'uhi ko e Kōsipeli.
- 14) Ka na'e 'ikai te u fie fai ha me'a ta'e te te ma'u ha'o poa, na'a ha ho'o 'ofa, 'o hangē ha fakakoloto, 'o 'ikai ko e fai lotu lelei.
- 15) He na'a ko hono 'uhinga ia 'o ho'omo māvae fo'i houa pē, koe'uhi ke ke ma'u mo'ou 'o ta'engata.
- 16) 'O 'ikai kei hangē ko ha pōpula, kae makehe mo ha pōpula, 'io ko ha tokoua 'ofeina 'oku ne mātu'aki pehē kiate au, kae huanoa ha'ane pehē kiate koe; he 'oku o'ou ia 'i he sino pea 'i he lotu fakatou'osi.
- 17) Ko ia, kapau 'oku ke lau au ko ho kaume'a, pea ke tali 'a e tangata ko ia 'o hangē ko au.
- 18) Ka 'o kapau na'a ne ngāue ta'etotonu kiate koe 'i ha me'a, pē 'oku ne mo'ua, tohi ia kiate au.
- 19) Ko au Paula, 'oku ou tohi 'aki hoku nima o'oku, te u totongi ia 'e au (tuku kehe ho mo'ua kiate au, 'a ia foki ko ho kotoa).
- 20) 'Io, nga'ata, taumaiā ke ke 'aonga foki kiate au 'i he 'Eiki: fakafiemālie hoku lotu 'ia Kalaisi.
- 21) Kuo u tohi atu 'i he'eku falala te ke talangofua mai, he'eku 'ilo 'e hulu atu ho'o fai 'i he me'a kuo u tala.
- 22) Kae'uma'ā foki, ke ke teuteu ha loki mo'oku; he 'oku te 'amanaki 'e tali ho'omou ngaahi lotu, pea 'e tuku atu au kiate kimoutolu.
- 23) 'Oku 'ofa atu 'a Epafasi, 'a ia 'oku nofo pilīsone mo au 'ia Kalaisi Sīsū:
- 24) Mo si'oku kaungāngaue, ko Ma'ake, mo Alisitako, mo Timasi mo Luke.
- 25) Ko e kelesi 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'ofa ke 'i homou laumālie ia.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo'ou)

Ngāue Fili #3

1. Lau tā tu’o lahi ‘a ‘Aisea 55.
2. To’o konga lalahi ‘a e konga tohi’ (ngāue’aki ‘a e founa fakahangatonu’).
3. Fakafaiekehekehe’i mo fakahoa ‘a e fa’ahinga kikite ‘i he fo’i fakakaukau takitaha ‘o e ngaahi kongokonga lalahi’.
4. Kumi ‘a e tefito’i lēsoni/enginaki ‘o e kikite’.
5. Saati’i ‘a e konga tohi’ ‘o ngāue’aki ho’o to’o konga lalahi’.
6. Fa’u ha fakamatala kongokonga lalahi faka-fo’i-malanga te ke ngāue’aki ke malanga mei he konga tohi’. To’o ‘a e fo’i ‘uluaki mo’oni/fakakaukau’ ‘o langa hake ia mei he veesi ki he veesi; pea fakamatala’i ia mei he veesi takitaha ‘oku fekau’aki mo ia’. Fakamatala’i ‘a e ngaahi fo’i lea tefito mo e ngaahi kupu’i lea tefito kuo’ ke siofi, faka’uhinga’i mo ngāue’aki. Hoko atu leva ki he fo’i fakakaukau/mo’oni hoko’ ‘o fai tatau pē. Fakakaukau ki ha ngaahi talanoa mo ha ngaahi fakatātā ke fakamatala’i ‘aki ‘a e fo’i mo’oni/fakakaukau ko ia’. (Sio fakatātā peesi 45)

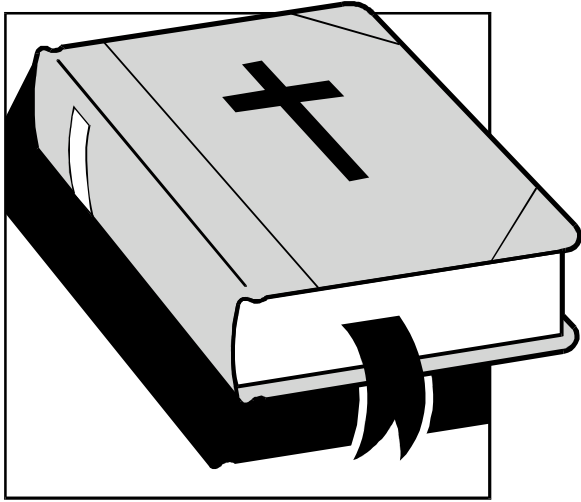
‘AISEA 55

- 1) Eni, ‘ilonga ‘a e fieinua, ha’u ki he ngaahi vai; Mo ia foki ‘oku ‘ikai ha’ane pa’anga; Omi pe, tokonaki ‘o kai; ‘Io, mou omi pe; fakatau uaine mo e hu’akau. Ta’e ha pa’anga, pea ta’e ha totongi.
- 2) Koe’uma’a ho’omou ‘atu pa’anga ki he ‘ata’i mā? Mo e fua ‘o ho’omou ongosia ki he me’a ‘oku ‘ikai fakamākona? Fei mo fanongo kiate au, Mo kai ‘a e me’a ‘oku lelei, Pea ke hakahaka homou laumālie ‘i he kai me’a ngako.
- 3) Fokotu’u telinga mai, pea omi kiate au; Fakafanongo kae mo’ui homou laumālie: Pea te u fai mo kimoutolu ha kovinanite ta’engata, Ko e ngaahi tala’ofa kia Tevita, ‘A ia kuo pau.
- 4) Vakai, kuo u tuku ia ko e fakamo’oni ki he ngaahi kakai, ko e ‘eiki mo e angi ki he ngaahi kakai.
- 5) Vakai, te ke ui ki ha fu’u kakai na’e ‘ikai te ke ‘iloa; pea ko ha fu’u kakai na’e ‘ikai te nau ‘ilo koe, te nau lele mai kiate koe, koe’uhi ko Sihova ko ho ‘Otua, pea ko e me’a ‘i he Tapuhā ‘o Isileli, hono kuo ne ngaohi koe ke ngingila.
- 6) Vivili ki he ‘Eiki lolotonga ‘oku ala ma’u, Ui kiate ia lolotonga ‘ene kei ofi:
- 7) Ke li’aki ‘e he angahala hono ‘alunga, Mo e tangata kovi ‘ene ngaahi fakakaukau: Pea ke ne foki ki he ‘Eiki, Pea te ne ‘alo’ofa kiate ia; ‘Io, ki hotau ‘Otua, He lōlahi ‘ene fakamolemole.
- 8) He ‘oku taha ‘eku ngaahi fakakaukau, pea taha ha’amoutolu, pea ‘oku taha homou ‘alunga, pea taha o’oku – ko Sihova ia mei hi Ta’ehamai.
- 9) He hangē ‘oku ma’olunga ‘a e langi ‘i māmani, pehē ‘oku ma’olunga hoku ngaahi alunga ‘i he ngaahi ‘alunga ‘omoutolu, mo ‘eku ngaahi fakakaukau’i he ngaahi fakakaukau ‘amoutolu.
- 10) He hangē ‘oku hifo ‘a e ‘uha mo e sinou mei langi, ‘o ‘ikai te ne foki ki ai, kae’oua ke ne fakaviviku ‘a e fonua, ‘o ngaohi ia ke fakatupu me’a, mo laku muka mai; ‘o ‘oua foki ke ai ha tenga ma’a e tangata tutu’i, mo ha me’akai mā ‘a e fiekaia;
- 11) ‘E pehē pe mo ‘eku lea ‘oku ‘alu atu mei hoku ngutu: ‘e ‘ikai foki nge’esi mai, kae’oua ke ne fai ‘a e me’a ne u loto ki ai, mo fakaa’u ‘a e me’a ne u fekau atu ai ia.
- 12) He te mou hū ki tu’a mo e fiefia, Pea ‘e taki atu kimoutolu mo e melino: Ko e ngaahi mo’unga mo e ngaahi sia te nau pa mavava ‘i ho’omou ha mai, Pea ko e ‘akau kotoa ‘o e vao ‘e pasipasi nima,
- 13) ‘E ‘oho hake ‘a e paini ‘o fetongi ‘a e talatala, Pea ‘e ‘oho hake ‘a e maile ko e fetongi ‘o e hefa; Pea ‘e tupu ai ha huafa fo’ou ‘o e ‘Eiki, Ha faka’ilonga ta’engata ‘e ‘ikai motu.

(Mei he liliu [pe paaki] Fo’ou)

Ko Hono

Fakalahi

Founga Kamata Mo Tataki Ha Ako Tohitapu

Ko hono kamata ‘o ha ako Tohitapu, ko ha a’usia fakakoloa ia ki he taki’ pea mo e kakai kau mai ki he ako’. Kapau na’e te’eki te ke taki ha kulupu kimu’a, ‘oku fakapotopoto ke ke kamata si’isi’i pea langa māmālie. ‘Oua ‘e kamata tu’o lahi mo fu’u ako lahi, kae pehē tu’o taha he uike ki ha fo’i mahina. ‘E malava heni ke ke ako ai ‘i ho’o hokohoko atu’ pea mo fakalalakaka foki. Kapau te ke kamata tu’o lahi mo fa’a ako fuoloa, ‘e ta’eoli’ia ‘a e kakai’ pea nau nofo leva kimu’a ‘i ha’o fakalalakaka fe’unga, pea ‘e hoko eni ko e fakalotosi’i.

Ko Hai ‘Oku Totonu Keu Fakaafe’i?

Kimu’a ke ke fakaafe’i ha taha, tuku taimi ke ke lotu. Kuopau ke ke tui pau ‘oku teu’i ‘e he ‘Otua’ ha kakai fiekaia ki he’ene Folofola’. Ko hono mo’oni’, kuo’ ne teuteu ‘e ia ha kakai kimu’a ia ‘i ho’o fakakaukau ke kamata ha ako! ‘I ho’o lotu’, te ne ‘omi ai ha kakai pau ‘i ho hala’ te ke ‘ilo ‘oku totonu ke fakaafe’i. Kamata ‘aki pē ha toko ni’ihi, ‘o toko ua pe tolu ‘oku fe’unga ia. Ka ‘i ho’o fakalalakaka’, ‘e tupu leva ‘a e kulupu’; ka ‘oku mahu’inga ke kamata si’isi’i/faingofua.

Ko e Hā e Lahi ‘o e Taimi ‘Oku Fiema’u?

Ko e kau taki ako Tohitapu taukei’, kuo nau ‘ilo ko ‘ene laka pē he houa ‘e taha’ kuo fu’u lōloa. ‘E kamata leva ke ta’eoli’ia ha ni’ihi ‘o li’aki ‘o ka fu’u lōloa hokohoko atu ‘a e ako’. Fili ha taimi ‘e tu’u lelei ki he tokotaha kotoa pē, pea tauhi ha taimi-tēpile fakafiemālie. Ko e taimi ‘e ni’ihi ‘e fa’a lōloa ai ‘a e ako’ ka ke te fakaongongofua pē ki he kulupu’ (‘o mahino’i pe ‘e sai pē kiate kinautolu ke kei hokohoko atu).

Te u Mateuteu Fēfē?

Ko e ngaahi ako Tohitapu lelei 'oku 'ikai ke "hoko noa pē" – 'oku fai e teuteu tokanga ki ai. 'Uluaki' pē, faka'atā ki he 'Otua' ke lea atu ki ho loto' 'i ho'o ako'. Tuku ke tō kakano 'ene Folofola' 'o ngāue atu kia koe. Ko hono ua, tuku ha taimi lelei ki hono matu'aki teuteu 'o e lēsoni' kae 'oua leva kuo' ke feangai mo e konga tohi' pea malava ke tataki lelei' 'a e kulupu'. Kapau te ke fakatamulu' i ho'o taimi ako' [teuteu lēsoni'], 'e 'ikai ma'u ai 'e he ako' 'a e malohi na'e taumu'a ki ai 'a e 'Otua'. Ka 'i ho'o matu'aki mateuteu lelei pea kuo kuku ma'u koe 'e he mo'oni 'a e 'Otua', 'oku 'i ai leva 'a e 'amanaki 'e a'usia pehē mo e kulupu'.

Hili hono lau tu'o lahi 'o e konga tohi', kamata 'aki 'i ho'o to'o konga lalahi' ke fakamavahevahe' i ai 'a e ngaahi fakakaukau'. Fakasio 'a e kamata'anga mo e ngata'anga 'o e ngaahi palakalafi'. Fehu' i kiate koe pe ko e fo' i fakakaukau kakato ia, pe 'oku hoko atu ki he palakalafi hoko'. Ko e hā 'a e fo' i mo'oni/fakakaukau 'i ai?

Hili ho'o to'o konga lalahi 'a e konga tohi', pea ke saati' i kotoa 'a e ngaahi me'a ne'a' ke siofi, faka'uhinga, mo ngāue'aki. 'I he lava pē ia', kuo' ke maau leva ke fa'u ho'o ngaahi fehu' i'. Fa'u 'a e ngaahi fehu' i 'e fakae'a ai 'a e fakakaukau/mo'oni tefito ki he konga takitaha 'o e konga tohi'. 'Oku totonu ke muimui fakatatau ho'o ngaahi fehu' i' ki he hokohoko 'o e konga tohi'. Manatu, ko e ako fakafounga mo maau eni 'oku tau fai'.

Te u Taki Fēfē?

I he hili ho'o fa'u 'a e ngaahi fehu' i' fekau'aki mo e konga tohi', kuo' ke maau leva ki he tataki 'o e ako' 'i he kulupu'. Manatu' i, 'oua te ke toe tali pē 'e koe ho'o ngaahi fehu' i'. Kapau 'e 'ikai ke mahino' i 'e he kulupu' 'a e fehu' i', 'ai hano fakalea 'e taha. Tohoaki' i ma'u pē 'a e kulupu' ki he konga tohi' ke ma'u mei ai 'a e ngaahi tali'.

Manatu' i ke ke 'unu'unu ma'u pē ki he Folofola' 'aki 'a e tūkunga sio ko ia 'a e tohi 'oku ngāue'aki mo fai mei ai 'a e ako' (textbook); ko ia 'e ma'u mei ai 'a e tali' 'o tau ako mei ai, pea tau ako fakatatau ki ai. Tuku ke lea 'a e konga tohi' ma'ana pē, 'i he lahi taha 'e ala lava'.

Fakamahu'inga'i Ho Founga Taki'

Hili ha fo'i ako, 'e lelei ke ke sio hifo ki he lisi ko eni' 'iate koe pē, pe te ke fakaafe'i ha taha mei ho'o kulupu' ke mo siofi. Kimu'a ke ke kamata', fakamālō ki he 'Otua' ki ha ngaahi tali pau ki ha lotu 'i he ako ne ke tataki'. Neongo pe na'e anga fēfē 'a e ako' 'o fakatatau ki ho'o ongo'i', fakamālō pē ki he 'Otua' koe'uhi' 'oku' ne malava 'e ia ke fai ha ngāue mahu'inga 'iate kinautolu fakafo'ituitui na'e 'i he ako'.

KO HO'O TEUTEU'

1. Na'a' ke fakamoleki nai ha taimi fe'unga ki ho'o teuteu lēsoni?
2. Na'a' ke malava nai ke nofo/kuku ma'u ki he ngaahi tefito'i akonaki'; na'e malava nai ke nofo 'iate koe 'a e ako/akonaki'?
3. Ko ho'o teuteu 'i ho'o lotu: 'Oku' ke faka'amu nai ke fai ha ngaahi liliu 'i he me'a te ke lotua 'i ho'o teuteu ki ho'o ako hoko?

KO HO'O LAU' [pe TŪKUNGA SIO']

1. Na'a' ke 'amanaki ki he 'Otua' ke ngāue 'i he ako?
2. Ne malava nai ke ke fakahā e tokangaekina fakatautaha ki he kau ako' ke nau ongo'i 'oku talitali lelei kinautolu, pea ke nau tau'atāina ai ke fehu'i pe lea ki ha fa'ahinga me'a/palopalema 'oku 'i honau loto?
3. Na'a' ke loto-lelei nai ke ako mei he ni'ihiki kehe' 'i he kulupu?

KO E 'ĀTAKAI'

1. Na'e fakafaingofua mo totonu?
2. Ne tau'atāina nai 'a e kakai' ke nau kau mo tokoni mai ki he lēsoni?
3. Ko e hā e ngaahi founga ne malava ke ke tokoni'i ai e kakai' mo fakalotolahi'i 'enau kau mai?

KO E TAIMI'

1. Kapau te ke toe tataki ha ako 'i he kongā tohi tatau pē, te ke liliu nai 'a e taimi (vave/tuai) 'o e fai e lēsoni?
2. Ne malava nai ke ke kamata mo faka'osi 'o hangē ko ia na'e palani?

KO E FEALEA'AKI [pe FELĀFOAKI]

1. Lisi 'a e ngaahi me'a kuo' ke ako 'i hono tataki 'o e alea'i (discuss) 'o e lēsoni'. Sio angē ki he me'a ko eni':
 - a. Ne mahino'i nai mo muimui 'a ho'o kulupu' ki he ngaahi fakahinohino fekau'aki mo hono alea'i (discuss) e lēsoni?
 - b. Ne ma'u nai 'e he kulupu' 'enau ngaahi tali' mei he kongā tohi?
 - c. Na'a' ke malava nai ke ke faka'ehi'ehi mei ho'o toe tali pē ho'o ngaahi fehu'i? (Ka na'a' ke vahevahe 'i ha taimi, 'i ho'o hoko ko e taha 'o e memipa 'o e kulupu?)
 - d. Na'a' ke fakalea fo'ou 'a e ngaahi fehu'i' 'i ha taimi na'e fiema'u ai?
 - e. Na'a' ke malava nai ke fakalotolahi'i ke 'oua na'a tali pē 'e taha ki ha fehu'i?
 - f. 'Oku 'i ai nai ha me'a 'oku' ke fiema'u ke kole ki he 'Eiki' ke fai 'i he ngaahi mo'ui' fakataautaha 'e tokoni ki he'enau kau mai ki he kulupu?
 - g. 'Oku 'i ai nai ha taha 'oku fiema'u ke ke talanoa fakafo'ituitui mo ia? Talanoa mo kinautolu fakataautaha.

KO E TAUMU'A'

1. Ne hoko nai e fealea'aki (discussion) 'i he lēsoni' ke tuhu'i ai e ngaahi mo'oni/fakakaukau tefito mo lalahi 'o e kongā tohi? Ne malava nai ke ke fakamatala'i atu ia ke tō kakano ki he'enau tūkunga fakakaukau' mo 'enau tō'onga mo'ui?
2. Ne fepikitaki nai e ngaahi tefito'i fakakaukau' ki ha fo'i mo'oni'i lēsoni, 'a ia 'oku' ne ha'iha'i fakalukufua ai e ako' 'i hono faka'osinga?
3. 'Oku' ke fiemālie 'i he a'u 'a e ako' ki hono taumu'a' – ne hā ngalingali mai na'e 'i ai ha ni'ihī kuo nau ma'unimā 'a e ngaahi mo'oni' kiate kinautolu?

NGAAHI FAKAKAUKAU FAKALUKUFUA

- ‘Amanaki ‘e tali ‘e he **konga tohi**’ ‘a e ngaahi fehu’i’ ka ‘oku ‘ikai ko e taki’.
- Nofo ma’u ki he konga tohi’. ‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘e toki fiema’u ai ha ngaahi fakamatala kehe (background information), kae ako ke ngāue fakahangatonu ma’u pē mei he konga tohi’, pea mo hono ‘uhinga fakahangatonu faka-konga tohi’.
- Nofo ma’u ki he poini ‘oku fai ki ai e alea’ (discussion) – ‘Oku fa’a faingofua ke afeafe holo ‘o mama’o (pe hē) ai mei he poini’.
- ‘Oku mahu’inga ke kau mai ‘a e tokotaha kotoa pē ‘i he kulupu’ ‘o ‘i ai ha’anau lau ke ako mei ai ‘a e kulupu’ fakalukufua. Ko e ni’ihi ‘oku malava ke lea tau’atāina’ ke nau fa’a fakakaukau kiate kinautolu anga fakalongolongo’, ‘o ‘oange hanau faingamālie ke nau tokoni mai ai.
- ‘I he kau mai ha kakai fo’ou, ‘oku lelei ke toe lau ‘a e ngaahi fakahinohino ki he founga ako’.

‘I he ‘oatu ‘o e ngaahi fehu’i’, fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha taimi ‘o e kulupu’ ke nau ma’u fakahinohino ai mei he konga tohi’. Taimi ‘e ni’ihi ‘e ngali fa’a fakalongolongo taimi lōloa hili ha fehu’i kimu’a ‘i hono tali’. Tokanga ke ‘oua ‘e fakavave’i kae ‘i ai hanau taimi fe’unga ke nau ma’u ai e tali’ mei he konga tohi’.

Ko e ngaahi fehu’i lahi ‘e lahi hono tali’, ko ia ai ke ke fa’a tatali ki ha ngaahi tali mei he kulupu’. Hili ‘a e ‘uluaki tali’, ‘e malava pē ke ke fakalotolahi’i ‘a e kulupu ki ha ngaahi tali kehe ‘aki ho’o pehē, “Ko e tali lelei ia”, pe “Ko e fakamaaama lelei ho’o tali”, “Oku toe ‘i ai ha taha ‘e tanaki mai (pe ‘e toe ‘i ai ha me’a ‘e fie lea ki ai)?”

Manatu’i ko e tupulaki ‘o e fepōtalanoa’aki ‘i he lēsoni’ ‘e tuai ‘i he ngaahi fuofua taimi ho’o mou fe’ilongaki’, ka ‘e fakalalakaka ia ‘i he faai atu ke femaheni’aki ‘a e kulupu’ ‘ikai ngata pē ‘iate kinautolu, kae toe feangainga ange foki mo e founga ‘o e ako’. ‘E malava pē ko e fuofua taimi ia ki ha ni’ihi ‘o kinautolu ke nau ako ‘a e Tohitapu’.

‘Oua na’a’ ke ofo kapau ‘e hā ngali kehe ‘a e ni’ihi ‘o e ngaahi tali’ mo e ngaahi poupou faka-fakakaukau’. Manatu, ko e ‘Otua’ ‘oku’ ne ngāngāue mai, pea ‘oku ‘ikai ke sai ki he taki’ ke ne nofo’i hifo ke ne fakatonutonu ‘a e tali mei he tokotaha kotoa pē. Ko ho fatongia’ ke takiekina ‘a e tokotaha kotoa pē ki he Folofola’ pea tuku ki he Folofola’ ke ne fakatonutonu kinautolu (mo koe foki)!

Ko e ni’ihi, ko honau tavi’ ke fakatupu puputu’u. Kole kiate kinautolu ke fakatatali ‘enau fehu’i’ ke mou toki talanoa fakatautaha mo kinautolu ‘i ha taimi kehe hili ‘a e felāfoaki ‘i he lēsoni’ pe ‘i ha taimi kehe mei he taimi ako’. Fakapapau’i ke ke talanoa fakatautaha mo kinautolu ‘amui ange.

Ko e taimi ‘e ni’ihi lolotonga hono talanoa’i ha fo’i tali, ‘oku ‘omai fakafokifā ai ‘e ha taha ia ‘a e tali ki ha fo’i fehu’i kehe pe na’e te’eki ai fai ha a’u ki ai. ‘Oku lelei ‘i he tūkunga pehe ni’ ke hiki e talanoa’ ki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he kalasi’, pe ko e me’a ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘o e kulupu’. Ka ‘e kei lava pē ‘i he taimi totonu (tautautefito ki he kamata’anga ‘o e lēsoni’) ke ke fakamamafa’i ai hono mahu’inga ke ‘alu hokohoko ‘a e ako’ ‘o fakatatau ki he hokohoko ‘o e ngaahi fehu’i’; pea ‘e lava pē ke ke fakafoki ‘a e kalasi’ ki he fakahokohoko totonu’ (‘aki ha’o lave ki ha poini na’e ‘osi fai ki ai ha sio).

Ko e taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a fu’u faai māfana atu ai e alea’i ‘o ha fo’i mo’oni , pea fokifā pē ho’o fakatokanga’i hake kuo hē kotoa mei he poini na’e fai ki ai e talanoa’ pea ‘oku ‘alu mo e taimi’. ‘Oku’ ke fiema’u foki ke tau’atāina ‘a e kulupu’ ke nau lea mai, ka ‘oku toe fiema’u pē foki ke lea tau’atāina mai mo e ‘Otua’ mei he kongā tohi’. Kapau te mou ma’u ha vaeua pē ‘o e kongā tohi’, ‘e malava ke ma’u faka-vaeua ai pē ‘e he kulupu’ ‘a e poini tefito ‘o e kongā tohi’. Ako ke ke poto ‘i hono fakafoki mai e kulupu’ ‘i he’enau hē mei he taumu’a’, pea hoko atu leva ki he fehu’i hoko’.

Hili ‘a e taimi ako kotoa pē, ‘e lelei ke fakamalohia ho’o founga tataki’ ‘aki ho’o toutou sio ki he kongā “Fakamahu’inga’i ho founga taki” ‘o e tohi ko eni’ (peesii 54 - 55).

‘Oku malava ‘ānoa ‘a e ‘Otua’ ke ne ngāue ‘i ha fa’ahinga kulupu ako Tohitapu pē, ‘o tatau ai pē pe ko e ki’i ni’ihi tokosi’i pē, pe ko e kulupu tokolahi ange. Kaekehe, ‘i he a’usia, ‘i he tupu ‘a e kulupu’ ‘o tokolahi ange ‘i he toko 7 pe 8, ‘e ‘ikai ke kei fua lelei e felāfoaki’ mo hono alea’i ‘o e ngaahi mo’oni’; pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e me’a ‘oku mole ai. Kapau ‘oku’ ke taumu’a ki ha kulupu ke ‘ata’atā ‘a e fepōtalanoa’aki’, mo fa’a alea’i e ngaahi fakakaukau mei he Folofola’, ‘oku lelei taha pē ke tauhi ha ki’i kulupu tokosi’i pē. Kapau leva ‘e tupu ha kulupu ia ‘o tokolahi hake ‘i he lahilahinga lelei ‘o e kulupu’, sio ki hano vahevahe ‘o e kulupu’ ki ha ongo kulupu ikiiki ange; ‘o ako’i mo ha taha kehe ke ne tataki ‘e ia ‘a e kulupu ‘e taha.

‘E malava ke hoko ‘a e ngaahi kulupu iiki pehee’ ko e kī mo’oni ia ki he tupulekina ‘o ha siasi, ‘i he fakalaumālie mo e fakamatelie fakatou’osi pē.

Founga Ngāue Ki he Fanga Ki'i Kulupu Iiki'

‘Oku mahu’inga ‘au’aupito ki he taki ‘o e kulupu kotoa pē ke mahino’i ‘a e founga ngāue faka-kulupu’. ‘Oku fa’a hoko eni: ‘a e fa’a kamata fiefia ha kulupu ako Tohitapu pea nau vekeveke, kae ‘osi atu pē ha ngaahi taimi kuo liliu ia. Koe hā e ‘uhinga ‘oku hoko ai eni? ‘Oku lahi ‘a e ngaahi ‘uhinga’ ia, hangē ko ha taki ta’e ongo’i (pe ongonoa), fepakipaki fakatautaha ‘i he loto’i kulupu’ pe ko e ‘ikai ke palani’i pe ai ha fokotu’utu’u pau.

‘I he tō pe teiteimate ha kulupu, ‘oku ‘i ai ma’u pē ‘a e ‘uhinga ki ai. Kaekehe, ‘e ‘ikai hoko ia kapau ‘e fai ha tokanga mo ha muimui ki ha ngaahi tefito’i founga faka-kulupu. Ko e ngaahi kulupu ‘e ni’ihi ‘oku nau fa’a lele lelei pē kinautolu ia ‘o ‘ikai ha teitei fakakaukau/‘ilo pe ko e hā e me’a ‘oku’ ne fakalele lelei’i ha kulupu. Ka ‘oku nau mo’ui’ he ‘oku nau ngāue’aki ‘ae ngaahi tefito’i lao totonu ‘o e founga faka-kulupu’ ka ‘oku ‘ikai te nau ‘ilo ia.

TAUMU’A (objective) vs. FAKAKAUKAU (subjective)

‘Oku langa ‘a e ngāue ‘a e ngaahi kulupu’ ‘i he makatu’unga tefito ‘e ua: ko ha fo’i **taumu’a ngāue** pe ko ha **fo’i fakakaukau pē**. Tukukehe ka toki fetu’utai’aki ‘ae ongo me’a’ ni, ko e taki’ ‘e tō ki he faingata’a.

Ko e tafa’aki faka-taumu’a ‘o e kulupu’ ‘oku tala ia ‘e he ngāue ‘oku ‘i he ‘aofinima’, ‘a e ako Tohitapu’, lotu’, ngaahi fakataha’anga’ (hangē koe fakataha poate’), kau hiva’ (kuaea – choir), moe hā fua...

Ko e tafa’aki faka-fakakaukau’ ‘oku fekau’aki ia moe ngaahi vā/felāve’i faka-loto’i kulupu’, kae pehē ki he tafa’aki faka-ongo’i fakatautaha ‘o e kulupu’. He ko e ngaahi kulupu’ ‘oku ‘o e kakai ‘oku ‘i ai honau ngaahi ongo, ngaahi tūkunga sio/fakakaukau/mahino, ngaahi fiema’u mo e ngaahi taumu’a fakatautaha/fakaekita.

‘E fehu’i loto hifo pē ‘e he tokotaha ‘i he kulupu’, “Ko e hā hoku tu’unga ‘i he kulupu’ ni? ‘E tali nai ‘e he kakai’ ‘eku ngaahi fakakaukau? ‘E anga fēfē ha sio ‘a e kulupu’ ni ‘oku ou fu’u lelei ‘aupito/fisifisimu’a, angalelei/anga’ofa, fakalaumālie, pe ko e hā ha ngaahi anga te ne ‘oatu kiate koe ‘a e tu’unga ke faka’apa’apa’i? Te ke tali lelei nai au ‘o kau ka hā ngali kehe (‘i ha fa’ahinga tūkunga sio/fakakaukau)?” ‘Oua leva kuo ma’u ‘e ha taha ‘a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu’i ko eni’, ‘e ‘ikai ke nau tau’atāina ke nau hoko atu ‘i he ngāue’ (ako Tohitapu’, lotu’, moe hā fua).

Ko e tafa’aki ki he ngaahi tūkunga fakakaukau’ (subjective) ko ia ‘oku nofo ki ai pe tupunga mei ai ‘a e ngaahi palopalema’, pea ‘oku fiema’u leva ke tau fu’u tokanga ki ai. Kuo’ ke ‘osi fakatokanga’i nai e anga ‘o e ‘ikai ke lava ‘e he ngaahi kulupu’ e ni’ihi ‘o fai ha me’a? ‘Oku nau kamata atu meia ‘Aisea 1, ka ‘oku nau ‘alu atu ‘o ngata pē ‘i he veesi ua’ ‘o ‘ikai ke nau fa’a pikima’u ki he taumu’a ngāue tefito’. Pea ‘i ha’anau fokotu’utu’u ha houa lotu, ‘oku ‘alu atu ‘a e kau memipā ia ‘o mu’aki talanoa mo fakakikihi, fakakata takai holo ‘i he fuofua miniti ‘e 30!

Kuopau ki he kulupu kotoa pē ke tokanga lōua pē ki he tafa’aki faka-taumu’a ngāue’ (objective) mo e tafa’aki faka-fakakaukau’ (subjective). Ko e ngaahi kulupu ‘oku nau kīkīvoi kui atu pē ‘i honau fatongia’ (pe ngāue’) ‘oku nau ‘i he fakatu’utāmaki lahi. Ko e tuai mei ai kuo maumau’i ‘e he vā faka-loto’i kulupu’ ha lava’i/a’usia ‘o e taumu’a’.

‘I ho’o hoko ko e taki’, ‘oku fiema’u ke ke ako pe ‘e anga fēfē ha’o fe’ao mo e ngaahi hoha’a/mafasia mo e ngaahi faingata’a ‘i he kulupu’. Ako ke ke ‘ilo vave ‘a e ngaahi palopalema ‘i he tu’unga faka-fakakaukau’. Feinga ke ke ongo’i ‘a e ngaahi ongo’, koe’uhi’ ‘oku ‘ikai ke fa’a vahevahe ia ‘i ha kulupu. ‘E ‘ikai ke pehē mai ‘a e kakai’ ia, “‘Oku ou ta’eoli’ia au he ako Tohitapu ko eni’,” ka ‘e ‘ikai te nau toe fie kau mai kinautolu, ‘o tō ta’utu fakalongolongo pē ‘i ha sea mo fakahangahanga kehe holo pē ‘o siosio pē kitu’a ‘i he luva’. Te nau fetu’utaki mai ‘i ha founga ka ‘oku ‘ikai ‘i he lea mai. ‘Ilo’i eni, ko e tama mohe’ ‘oku’ ne tala mai ‘a e me’a! Na’a mo ‘etau ngaahi lea’ ‘e malava pē ke fepaki ia mo ‘etau ngaahi ongo’i’. ‘E malava pē keu ‘ita ‘o kula hoku mata’, mo kikihi ‘oku ‘ikai ke u ‘ita. ‘Oku founga kehekehe ‘a e fetu’utaki ‘a e kakai’, ko ia kuopau ke tau ako ke mahino’i ‘a e ngaahi founga fakafetu’utaki ‘ikai ‘i he lea’.

Mahalo ko e founga pau taha pē hono ‘ilo ko e hā e me’a ‘oku hoko ‘i he kulupu’ ko e fehu’i hifo kia ko e: “Ko e hā ‘oku ou ongo’i he taimi ni?” Kapau ‘oku ou lotu mamahi, faka’ite’ita pe anga faka’aofi/fakapulipuli, ‘oku ‘i ai leva ‘a e me’a ‘oku fehālaaki. Kapau ‘oku hā’ilo ngofua mai pē, ‘omi ia ki he maama’ ‘o fai ha ngāue ki ai (pe solova ai). “‘Oku ou ongo’i ‘oku ‘i ai me’a ‘oku’ ke lotu mamahi ai. ‘Oku’ ke lotu ke ta talanoa ki ai?” ‘I hono fakae’a ‘o e ngaahi tūkunga ongo’ (pe tūkunga lotu), ‘e malava ke hoko ia ko ha a’usia kau ki he langa hake ki he kulupu’ ‘o ‘ikai ko ha tūkunga fakaholoki mo’ui. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ia kapau ‘e hoko ‘ae ngaahi taimi ako lelei taha ki he kulupu’ ‘i ha me’a ne hoko ‘o ‘ikai fekau’aki ia mo e lēsoni’ (objective - taumu’a ‘o e Ako Tohitapu) ka ko ha me’a fekau’aki mo e ngaahi fevā’aki ‘i he lotu’i kulupu’ (subjective).

Na’e ‘i ai ha finemui ko ha memipa fefeka ‘o ha kulupu ako Tohitapu. Na’a’ ne fa’a vahevahe tau’atāina pē ‘i he taimi ako kotoa. ‘Aho ‘e taha na’a’ ne ha’u ai ‘o ta’utu fakalongolongo pē ‘i he vaeua ‘o e taimi ako’. ‘I he fakatokanga’i ‘e he taki’ ‘ene fakalongolongo’, na’a’ ne ta’ofi e ako’ ka ne feinga ke ne ‘ilo’i pe ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko ki he ki’i finemui’. Ne fākafoa pē ‘a e ki’i finemui’ mo ‘ene vahevahe ange ‘a e puke lahi ‘oku tofanga ai ‘ene fa’ee’. Ne fakatahataha mai leva ‘a e kulupu’ ‘o lotu ma’a ‘ene fa’ee’ mo fai fakanonga ki he finemui’. Kuo liliu leva ‘a e kulupu ako’ mei he ako faka’atamai’ ki ha tākanga ‘ofa mo toka’i. Mei he ngaahi tūkunga hā fakatupu maumau pehee’, ‘oku tau mātu’aki ako mei ai ha ngaahi lēsoni mahu’inga fekau’aki mo ‘etau ngaahi mo’ui’, ngaahi vaa’, fekuki’, ‘etau ‘ofa’, fakamolemole’ mo angatonu. Ko hono fakalea ‘e taha’, ‘oku tau ako mei he’etau a’usia’ ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi lea ‘oku tau fa’a lea’aki mo talanoa ki ai mei he Folofola’.

NGAAHI SĪPINGA FENGĀUE’AKI

‘I he ngaahi kulupu’, ko e tō’onga ‘a e kakai’ ‘oku e’a mo mahino’i ngofua. Ko e ni’ihi ‘o e ngaahi anga ‘o ‘enau tō’onga’ ‘oku langa hake, pea ko e ni’ihi ko e fakapiko mo e fakafaingata’a’ia. Ko eni ‘a e ngaahi fa’ahinga anga kehekehe’:

- Ngutu fa’a lea – ‘i ai ma’u pē ha me’a ke lea ‘aki ‘i he me’a kotoa pē
- Tokotaha anga mā – fa’a fakalongolongo ‘o ‘ikai ke ne fa’a lea
- Tokotaha sio – ‘oku’ ne siofi ‘a e me’a kotoa pē, ka ‘oku ‘ikai kau mai (pe ‘i ai ha’ane lau)
- Fakaoli – ‘i ai ma’u pē ha me’a fakaoli ke ne lea ‘aki
- Fakahēleleu – ko ha taha ‘ilo lahi (pe ‘oku hā ngali ‘ilo lahi) ka ‘oku’ ne ‘omi ma’u pē ha ngaahi poini ta’e’aonga (fakatupu hano afe’i ‘o e tokotaha ako’)
- Fakakikihi – ngaahi fakakaukau mālohi ‘o ‘ikai fakavaivai ngofua (ke ‘ulutukua ‘i he’ene ngaahi fakakaukau’)
- Me’a fakafufū – ‘i ai ha me’a kehe ‘i he fakakaukau’ mo ‘ikai fakahā mai

FOUNGA FENGĀUE’AKI MO E NGAARI ANGA KEHEKEHE

Ngutu fa’a lea

Ke ke talanoa mavahe mo e tokotaha pehee’ fakatautaha ‘o ‘oua ‘e fu’u tuhu’i hangatonu pe fakamaa’i ia. “Paula, ‘oku ou fiema’u ke ke tokoni mai ki he’etau kulupu’ ‘i hono feinga’i ke toe lahi ange ‘enau ‘omi ‘enau lau’, mo e faingamālie ‘oku nau ma’u ke nau lea ai’. ‘Oku ou tali lelei ‘e au ‘a ho’o ngaahi fakakaukau ‘oku’ ke fa’a ‘omi’, ka ‘oku fiema’u ke ke tokoni mai ke tukuange ki he toenga’ ke nau kau mai foki mo kinautolu. ‘I he taimi ‘o ‘eku fa’a fehu’i’, ‘oua leva te ke tali mu’omu’a’. Tuku ke ta fakalotolahi’i ‘a e toenga’ ke nau kau mai mo vahevahe ‘enau ngaahi fakakaukau’.”

Anga Mā

Ngāue’aki honau ngaahi hingoa ‘uluaki’, ‘eke ha fehu’i fakahangatonu ki he tokotaha ko ia ‘oku maa’. ‘Oku fa’a hoko eni ke ue’i ai kinautolu ke kamata ke nau kau mai. Fai ha’o lau (comment) lelei fekau’aki mo ‘enau tali’: “Tali lelei ‘aupito ia”, pe, “Ko ho’o tali’ ko e fakamaama lelei!”

Tokotaha Sio

Feinga’i ke tohoaki’i ke kau mai ‘i ha ‘oatu ha fehu’i fakahangatonu kiate ia ke ne tali mai. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a siosio pē ‘a e ni’ihi koe’uhi’ ‘oku ‘ikai ke nau fakapapau’i pe ‘e tali lelei kinautolu ‘e he kulupu’. Ko ia ai, tohoaki’i mai kinautolu ‘i he founga fakatotoka/molū mo e talitali lelei.

Fakaoli

‘E malava pē ke hoko ‘a e tokotaha fakaoli’ ko e tokoni lahi ki he kulupu ‘i hono fakafaingofua’i e ‘ātakai’ mo ‘ai ke ongo’i ‘e he kakai’ ‘oku nau tau’atāina. Ka ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai totonu ke fai ai ha fakaoli. Pea kapau ‘e hoko eni ko ha palopalema, taki e tokotaha ko ia ‘i ha taimi mavahe ‘o talanoa mo ia. Fakahā kiate ia ho’o sai’ia ‘i he’ene anga fakaoli’, pea tokoni’i ia ke ne ‘ilo ‘a e taimi totonu ke toki hū ai ‘ene fakaoli’.

Tokotaha Fakahēleleu

‘E malava pē ke hoko ‘a e tokotaha anga pehe ni’ ko ha mātu’aki palopalema ki ha kulupu ‘o kapau ‘e ‘ikai fai fakapotopoto mo ia. Ako ‘i hono ‘omi (pe fakafokifoki mai) ‘a e tokotaha ko eni’ ki he kongā tohi’ mo e kaveinga’. ‘E malava pē ke ke pehē ange (comment), “Ko e kaveinga mahu’inga ena, ka ‘e mahalo pē te tau toki lave ki ai ha taimi kehe.” Pea’ ke hoko atu leva ki he lēsoni’ mo e kongā tohi’ ‘o ‘oua ‘e toe tuku ange hano faingamālie ke hoko atu ai ‘ene fakahēleleu’.

Fakakikihi

Kapau ‘e hoko ha taha ko ha fakafaingata’a’ia/palopalema, talanoa fakataautaha mo ia. Fakamahu’inga’i ‘ene ngaahi fakakaukau’, kae fakamamafa’i ‘a e mahu’inga ‘o e faka’atā ke ‘omai mo e ngaahi fakakaukau kehe’, ‘o ‘oua te ne fai ke tu’u ‘ana fakakaukau ‘i he kikihi. Kapau ‘e tukunua’i ‘e ha taki ke hokohoko atu ‘a e fa’ahinga anga ko eni’, ‘e loto si’i leva ‘a e toenga ‘o e kulupu’ ke vahevahe tau’atāina koe’uhi’ na’a kikihi’i ‘enau fakakaukau’. Kapau leva ‘e kamata ‘e he tokotaha anga kikihi’ ha fakafekiki, pe ko ha faikehekehe ‘i ha ongo mēmipa ‘o tupu ai ha fakafekiki, ‘oku mahu’inga leva ki he taki’ ke ne pule’i mo tataki totonu ‘a e kulupu’ ‘i he tūkunga pehee’. Fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ‘o e ongo fakakaukau’ lōua, mo fale’i ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi mo’oni pe fakakaukau kehekehe ‘a e ni’ihi kehe’ fekau’aki mo e me’a ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e tālanga’; koe’uhi’ ke fakalotosi’i’i ‘a e fakafekiki’ mo ‘oua ‘e hoko ia ko e fakalotosi’i ki he toenga’ ‘i ha’anau fie vahevahe mai ‘enau ngaahi fakakaukau’. Talaange pē ki’i ta’ofi ai e felāfoaki’ ka ke hoko atu ‘e koe faiako ‘i he ako’.

Fokotu’utu’u fakafufū

Kapau te ke ongo’i ‘oku i ai ha taha ‘oku’ ne faka’apulu’i ‘a e ako’ pea ‘oku mahu’inga leva ke fai ha tokanga ki he me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e tokotaha fakafu’ituitui ko ia’. Ka kimu’a te ke fai ha laka pehē, ‘ohake ha’o lotu fakalongolongo ma’ana. Ko e taimi ‘e ni’ihi ‘e fe’unga ai pē ia. Kaekehe, kapau te ke sio ‘oku kei fiema’u pē ha me’a makehe lolotonga ‘a e taimi fakalukufua’, ‘e tokoni ha fakalea ki ai mo ha fehu’i, ‘o hangē ko eni’: “Sione, ‘oku ke fu’u fakalongolongo he poo’ ni. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘e hoko?’” pe, “Ngalingali ‘oku ke fu’u mama’o mei he’etau ako’, ‘oku ai ha me’a ‘oku ke fiema’u ke tau lotu ki ai mo koe?”

‘ĀTAKAI ‘o e KULUPU’

Ko e ‘etimosifia ‘o ha kulupu pē ‘oku mahu’inga ‘aupito. Kapau ‘e ‘ongō’i ‘e he kakai’ ‘a e māfana, ‘ofa, mo e talitali lelei, ‘e mo’ui lelei ‘a e kulupu ko ia’. ‘E malava ke fakasi’isi’i ‘a e fekuki ‘a e kulupu’ mo ha ngaahi palopalema pe ‘ulungaanga fakahēleleu ‘o kapau ko e ‘ātakai totonu ‘oku ma’u ‘e he kulupu’. ‘Oku mahu’inga ke ongo’i tau’atāina ‘e he kulupu’ kimu’a pea toki kamata ‘a e ako’. Koe’uhi’ ‘e mata’ofi ai ‘a e anga fiepoto’, kaaimu’a’ mo e taku ‘o pehē kuo te matu’otu’a fakalaumālie (‘o ta’efiefanongo). Pea ‘i he kamata ke hanga ‘e he kulupu’ ‘o fakatokanga’i hifo ko e kau angahala kinautolu, pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e loto faka’atā mo fiefanongo ki he Folofola ‘a e ‘Otua’ ‘i he tūkunga loto angatonu mo mo’oni, ‘o ‘ikai sio ke fakamaau.

Ko e Sīpinga Lea ‘i ha Tokolahi (Malanga pe Ako)

Fai ‘e Earl Palmer

‘Oku ou lau ko e fu’u monū ke u ‘i he fakataha’anga’ ni. ‘Oku ou fie vahevahe mo kimoutolu mei he’eku a’usia ‘i he’eku hoko ko e faifekau’, ‘a ia ‘oku ou tui ko e mahu’inga ‘o e Ako Tohitapu’ mo e malanga ‘i he tokolahi’ ‘o hangē ‘i he siasi’. ‘Oku ‘ikai ko ha malanga eni, neongo ‘oku ‘i ai ha’aku kongā tohi. Ko ha kongā tohi fakāofo mo’oni ia pea te u tuku ia ki he faka’osi’. Ka ko ia ‘oku ‘amanaki ke u fakahoko’, ko ha ‘oatu ‘o ha sīpinga malanga (‘i ha tokolahi).

‘Oku ou fie kamata faka-piokalafi pē ‘o tala atu ha me’a fekau’aki mo ‘eku fononga fakāo’ituitui’. ‘Oku ou fakakaukau ‘oku mahu’inga ke mou mahino’i ‘a e anga ‘o e fatunga pe fokotu’utu’u ‘o e ngaahi me’a na’a’ ku fakamu’omu’a ‘i he ngāue ko ia ‘oku ou fai ‘i he ‘Uluaki Siasi Presbyterian’ o Berkeley, pea mo e ngaahi ngāue na’a’ ku fai ‘i he Union Church ‘i Manila pea ‘i he ‘Univēsi’i ‘o e Siasi Presbyterian ‘i Seattle kimu’a atu. Te mou toki mahino’i ai ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he ngāhi sio faka-teologia kehekehe pē, kae pehē ki he anga ‘o ‘eku fokotu’utu’u fakateologia’, ‘a ia ‘e fu’u fakatefito mei ai pea ko e uho ia ‘o ha ngāue fakalotu ‘a ha taha pē. Ko e tupu’i California au (to’utangata hono tolu’) pea na’e ‘ohake au ‘o ofi ki he feitu’u Mo’unga Shasta. Neu tupu hake ‘i ha fāmili fakā’ofo’ofa, tau’atāina, fa’a feinga, fakalotolahi, kae ‘ikai lotu. Na’e ngata pē ‘eku ‘alu ki he lotu’ ‘i he meimei ‘osi hoku ngaahi ta’u high school, ‘o hokohoko atu ai pē ‘eku li’aki lotu’ ki he ‘uluaki ta’u ‘e ua ‘o ‘eku ‘i he ‘Univēsi’i ‘o California ‘i Berkeley. Na’e ‘ikai pē ko ha kongā ia ‘o ‘eku mo’ui’.

‘I he ta’u hono ua fakamuimui ‘eku ‘i he ‘Univēsi’i’, na’a’ ku ‘i he faleako nofoma’u (dorm) na’e ui ko Barrington Hall. Na’e ‘ilo ai homau ngahi faleako nofo ma’u’ ‘i he lisi ‘o e Komiti Ngāue Ta’e-Faka-‘Amelika’ (House of Un-American Activities -‘a ia ‘oku fu’u ta’efe’unga ke ‘i ‘Amelika). Meimei ko e toko 250 na’e nofo ‘i Barrington Hall ‘i he taimi ko ia’, pea ne faifai pē ‘ou hoko hoko ko e taki ‘i homau fale’.

Na’a’ ku lele atu ‘i Barrington ki mui’ ni mai; pea ‘oku kei ‘i ai pē. Ka kuo kohikohi’i kotoa ia he kuo lahi ha ngaahi fakahāhā lotu ‘i Berkeley. Ko e taha ‘o e ngaahi tohi’ (‘a ia na’a’ ku pehē ko e fakatātā ‘o Barrington Hall) na’e ‘i ‘olunga ‘i he matapā lahi’, tohi vali ‘uli’uli mo mata’itohi lalahi: “‘Alu Mama’o!’”

‘I he lotolotonga hoku ta’u faka’osi’ na’e fakaafe’i au ai ‘e ha kaungāme’a ki ha kulupu ako Tohitapu. Ko e ki’i kulupu ko eni’ na’a’ nau fakataha tu’o taha ‘i he uike ‘i ha loki ako, pea na’a’ nau ako mei ha tohi ‘i he Fuakava Fo’ou’. Na’a’ nau fakataha ‘i ha houa ‘e taha pe ofi ki ai ‘o fevahevahe’aki ‘i he mo’oni ‘o ha tohi ‘i he Fuakava Fo’ou’. ‘Oku ou kei manatu pē ki he fuofua taimi ‘o ‘eku ‘i he ki’i kulupu ako Tohitapu ko ia’. Na’a’ ku fu’u ‘ohovale keu sio ki he kau talavou ‘i hoku to’u’ ‘i he’enu lau ‘a e Fuakava Fo’ou’ mo faka’uhinga’i ia ‘i he founga fakamatu’otu’a, ‘o fepōtalanoa’aki fakamātoato fekau’aki mo e kongā tohi ko ia’. Ko ha a’usia faka’ohovale mo’oni ia.

Na’e ‘ikai ha’aku Tohitapu ‘i he taimi ko ia’ ‘ou sio pē mo ha taha kehe. Pea ‘i he’ene fu’u ongo kiate au’ na’a’ ku pehē ai, “‘Oku ou fie hokohoko atu ‘eku ha’u ki he kulupu ako Tohitapu ko eni’.” Ko ia ai na’a’ ku ‘alu ‘i he uike ko ia’ ‘o fakatau ha’aku Tohitapu. Na’e lahi ‘a e ‘ū Tohitapu ‘i homau ‘api’, ka na’e ‘ikai ha Tohitapu ‘ia au ‘i Berkeley. Pea ‘i he ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘a e kehekehe ‘oe ngaahi liliu’ ko ia ai ne u kumi mai ‘a e liliu King James. Ka ‘i he uike hoko’ ‘i he’eku foki atu ki he kulupu’, na’a’ nau talamai ‘oku nau ngāue’aki ‘e kinautolu ‘a e liliu RSV. Ko ia ai na’e fiema’u ke u toe ‘alu ‘o kumi ha Tohitapu fo’ou. Pea ko au ē, te’eki hoko ko ha Kalisitiane ka kuo u fakatau ha Tohitapu ‘e ua ‘i he fo’i uike pē ‘e taha. Ne u ma’u leva ha paaki RSV mo kamata ma’u ako leva ki he ki’i kulupu ako Tohitapu ko eni’.

Na’a’ ku kamata ‘alu leva ki he kulupu akoako ‘i he ‘uluaki siasi Presbyterian’ o Berkeley ‘i he fa’ahita’u matala ko ia’, pea ‘i he fa’ahita’u māfana’, na’a’ ku ‘alu ai ki ha fakataha faka-konifelenisi

‘i Lake Tahoe ‘a ia na’e lea ai ‘a Edward J Carnell mo Robert B Munger. ‘E ‘ikai ngalo ‘iate au ‘a e liliu’anga ‘o ‘eku mo’ui’ ‘i he konifelenisi ko eni’, ‘i he pehē ‘e Robert Munger, “‘Kapau kuo’ ke fakapapu’i mo tui pau ki he falalaekina ‘o Sīsū Kalaisi’ ‘o ke lotolelei ai ke ke falala kiate ia ko e me’a ‘i he’ene falalaekina ko ia’, pea tā kuo’ ke mateuteu ke ke hoko ko ha Kalisitiane.” Na’a’ ne lea’aki eni ki ha kulupu fakalukufua, kae ‘ikai ko ‘ene fakatefito mai kiate au, ka na’e hoko ia ko ha ngaahi lea fakapatonu mai kiate au. ‘E ‘ikai ngalo ‘eku ‘alu kimu’a mo fakapapu’i ‘oku ou fie falala mo’oni ki he anga falalaekina ‘o Sīsū Kalaisi’.

Na’e vave leva ‘eku makape hake’ ‘i he’eku foki ki Berkeley. Na’e toe lahi ange ‘eku kau ki he kulupu ako Tohitapu ‘i Barrington pea’ u ‘alu hake ai ‘o hoko ko e taki ‘o e faleako nofoma’u na’a’ mau ‘i ai’, Barrington Hall, ‘o hangē ko ia na’a’ ku lave ki ai kimu’a ange’, pea pehē ki he’eku hoko ko e taki ‘i he kulupu akoako ‘o e Siasi Lahi Presbyterian (first church). Pea ‘i he taimi tatau pē mo ‘eku matu’aki kau ki he ki’i kulupu ako Tohitapu ‘i ai’.

Na’a’ mau mamata ki ha ngaahi me’a fakāofo na’e hoko ‘i hoku ta’u faka’osi’. Na’a’ mau sio mata ai ki ha kau tangata, ‘i ha uike kimu’a ‘i he tutuku’, ne nau liliu ‘o hoko ko e kau Kalisitiane.

‘I he vaeua’anga mālie ‘o hoku ta’u faka’osi’, na’e tuku ‘eku tokanga’ ‘a’aku ia ‘i he kulupu ako Tohitapu’ mo e ngaahi faingamālie ke u fakamo’oni ‘i he’eku hoko ko e Kalisitiane’, ‘ou pehē ange ai ki he’eku faifekau’; Rob Munger, “‘Oku’ ke ‘ilo, ko e me’a eni ia ‘oku ou manako au ia ai’. ‘Oku ou fifili pe ‘oku totonu ke u hoko ko ha faifekau.’” Na’a’ ne tali mai, “‘Tohi ki Princeton mo sio ai pe ko e hā ‘e hoko?’” Ne u tohi ai ki he Princeton Seminary, ‘ou tui ko au ‘a e tokotaha sola taha kuo nau fakahū fo’ou.

Ne alea’i ai ‘e he ‘Uluaki Siasi Presbyterian’ o Berkeley ke u loki taha mo Lynn Bolick, ko ha talavou tui-

“Kapau ‘e malava ke u tohoaki’i ‘a e kakai’ke tokanga fakamātoato ki he kongā tohi’, ‘e lea pē ia ma’ana.”

mateaki ki he fa’ahinga tokāteline faka-Calvinist (tui kuo ‘osi palani’i mo fokotu’u-tu’u pau ‘e he ‘Otua’ ia ‘a e me’a kotoa pē - ‘o hoko ‘a e me’a kotoa pē ‘o hangē kuo tokateu ki ai). Na’a’ ne tokoni’i lahi au ‘i hoko ‘uluaki ta’u ‘i Princeton. Na’e fu’u tokangaekina au ‘e he ni’ihi kehe’ mo nau fu’u hoha’a telia na’a’ ku hē ki ha fa’ahinga tui faka-‘atamai fā’atā ‘o nau fakapapau’i ai ke u ‘alu ki ha konifelenisi ‘a e Navigator ‘i he fa’ahita’u fakatōlau ko ia’ ‘i Star Ranch, kimu’a pea’ u toki ‘alu ki Princeton. ‘Ou toki ‘alu ai ki Princeton, kuo u ma’u (‘i he’eku lau’) ha a’usia fakatupu fo’ou (pe fakaakeake). Ne u ma’u ha ngaahi ‘ilo fo’ou kehekehe ‘a ia na’e fu’u mahu’inga faka-faifekau (pe faka-teolosia) kiate au; ‘ou toe ‘ilo ai foki ‘a John A. MacKay, ko e tangata malanga tōtōatu taha ia kuo u fanongoa’. Ko ha ngaahi ta’u lelei mo’oni ‘e tolu na’a’ ku ma’u ‘i Princeton pea u toki hoko atu ki he’eku ngāue faka-faifekau’. Ka ko e me’a na’e hoko kiate au ‘i Barrington Hall ‘i Berkeley, ne hoko ia ko ha faka’ilonga ‘ikai toe mate kiate au.

‘I Princeton ‘i he ngaahi ‘aho ko ia’ na’e fiema’u ia ke mau ‘alu atu ko ha ngaahi kulupu faka-kosipeli, ko ha me’a ia na’a’ ku si’aki. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia na’a’ ku sai’ia ai ke u ‘alu ‘o lau kongā folofola ‘i he ngaahi siasi’, mo fai ha lea (ki ha kau talavou) pea ke ‘alu ‘o ma’u me’atokoni mo e ngaahi fāmili’. Ka koe’uhi’ na’a mau fakafongā’i ‘a e Ako’anga’, ne mau fai lelei ai; ‘ou fai pehē tu’o fā nai kimu’a ia pea ‘ikai ke u toe muimui ki he’emau polokalama’. Ka kimu’a ‘i he faka’osinga ‘o e polokalama’ ne u toki ‘alu ai ki Jenkintown, tu’akolo mei Philadelphia ‘o ma’u me’atokoni ai mo e fāmili ‘o Kelly. Na’e ‘i ai ha ki’i talavou ‘i he fāmili’ ko Glen, ko ‘ene toki hū fo’ou ki he ‘univēsi’i ‘o Princeton. Ko e taha eni ‘o e ngaahi fokotu’utu’u faka-‘Otua’. Ne u pehē ange, “‘O, ko koe ia ‘i he ‘univēsi’i ‘o Princeton ē; ko au ia mei he Ako’anga Tohitapu ‘i Princeton. ‘Oku totonu ke ‘ai mo ta ki’i feohi ‘i ai.” Pea na’a’ ne tali mai, “‘Oku lelei.” Ko ia ai ne ma fetaulaki ‘i he uike hoko’ pea u talaange, “‘Oku’ ke ‘ilo Glen, ‘i he-

‘eku ‘i Berkeley na’a’ ku kau ai ki ha ki’i kulupu ako Tohitapu pea ko e fu’u me’a lahi mo mahu’inga ia kiate au. ‘Oku ‘ikai ke u sio ki ha ki’i kulupu pehē ‘i heni ‘i Princeton. ‘Oku’ ke pehē te mou fie kau ki ha kulupu pehē?” Pea na’a’ ne pehē te ne ‘eke ki he tokotaha ‘oku’ na loki taha’. Pea na’e kamata ai ha ki’i kulupu ako Tohitapu ‘i Princeton. Ne a’u ki ha fanga ki’i kulupu kehekehe ‘e fitu, pea na’a nau fiema’u kotoa pē ‘eku tokoni’ ‘i he taimi tatau. Ko ‘eku ngāue ia ki he ‘Eiki’ ‘i he ta’u kakato ‘e tolu na’a’ ku ‘i Princeton ai. Na’e fakataha ‘a e ngaahi kulupu’ ‘i he ngaahi tami ko eni’: 10 p.m., 6 a.m. pe ‘i he 4:30 p.m. Na’a nau meimei lele ma’u pē he houa ‘e taha, pea ne u ngāue’aki ‘a e founa tatau tofu pē mo ia na’a mau ngāue’aki ‘i Berkeley, ‘o mau sio ai ki ha ngaahi tohi kehekehe pē ‘i he Fuakava Fo’ou’. Ko e ngaahi uike ‘e ni’ihi ne ikuna ai ‘a e ‘apostolo ko Paula’ pea uike ‘e ni’ihi ne ne ulungia ai. Ka na’e ‘ikai ke u hoha’a au ki ai. Na’a mau feinga pē ke sio taha pē ki he kongā tohi’ mo e ‘uhinga ‘o e kongā tohi ko ia’. Pea ne u ‘ilo ai heni ha me’a tatau pē mo ia na’a’ ku ‘ilo ‘i Barrington. Kapau te u tuku ki ha taha ke ne siofi ha kongā tohi (‘o ‘oange ha taimi fe’unga mo’ona), ko e tuai-e-kemo kuo tohoaki’i mai ‘enau tokanga’ (pe manako’). Ko e ngaahi kulupu Ako Tohitapu Fakatoto, ko ia ‘a e hingoa ne u taku’aki kinautolu’. ‘Oku ‘ikai ke u sai’ia au ia ‘i he fakalea pehē ko e “Ngaahi kulupu faka’evangeliō.” Ko e hā ka tau toe to’o kato kehe atu ai ki he kulupu ako Tohitapu’? Tuku ke tau ako ‘a e kongā tohi’ ko e ako Tohitapu, pea ki he ‘Otua’ ‘a e tafa’aki faka’evangeliō’ ‘o fakatautu mo ia ‘oku’ ne finangalo ki ai’.

Na’a’ ku mamata ki ha kau talavou tokolahi ‘i Princeton ne nau liliu ko e kau Kalisitiane ‘i he ngaahi kulupu ako Tohitapu ko ia’. Na’e ‘ikai ha’aku teitei fakaloto’i pe fakamalohi’i kinautolu pe te u fai ha fa’ahinga me’a ke feinga’i kinautolu ke nau liliu ai ‘o hoko ko e kau Kalisitiane; ka na’e hoko pē ia. Ne hoko ‘eni ke fakafuo ai ‘ae kakato ‘o ‘eku akenga ngāue’ ‘i ha founa tefito, pea pehē ki he’eku founa fakafaipekau’ (pe faka-

teolosia). ‘E malava pē ke u tala atu mo’oni ko ‘eku ngāue’ ‘i Seattle, Manila mo Berkeley ne fokotu’u mo langa kotoa ia ‘o tefito ‘i he fatu’anga ko eni’: kapau ‘e malava ke u tohoaki’i ‘a e kakai’ke tokanga fakamātoato ki he kongā tohi’, ‘e lea pē ia ma’ana (pe te ne tataki mai ‘e ia pē ‘a e lotu ‘o e tokotaha ko ia’). Ne hoko ‘a e tefito’i mo’oni ko eni’ ko e fakafiemālie lahi kiate au, ‘o ‘ikai ai toe fiema’u ke u feinga’i pe fakakaukau’i ha ngaahi polokalama fakapoto mo faka’auliliki. Ko e me’a pē ke u fai’ ko e takiekina ‘a e tokanga ‘a e kakai’ ki he kongā tohi’, neongo ‘oku fa’a fiema’u he taimi ‘e ni’ihi ha taukei ke tohoaki’i ‘a e kakai ki hono fai ia’. Ko ia ai ne pau ai hoko lotu’, koe founa pe teolosia lelei taha’ pē ‘a ē ‘oku kamata ma’u pē mo e kongā tohi’. ‘Oku ‘ikai ko e feinga ke kumi ha me’a ke tali ‘aki ‘a e ngaahi fehu’i ‘a e māmani’ mei’ he kongā tohi’, ka ko e to’o mai ‘a e tefito’i mo’oni ‘o e kongā tohi’ pea ko ia ‘a e valoki ki he māmani’.

‘I he ngāue fakaofo voliume ua ‘a Helmut Thielecke ko e, “*Theological Ethics*”, ‘oku’ ne fakafaikehekehe’i ai ‘a e ngaahi sio fakateolosia ‘a Paul Tillich pea mo Karl Barth, ‘o tefito ‘ene fakahoā’ ‘i he founa pe fatu’anga ‘o ‘ena tūkunga sio fakateolosia’. ‘Oku’ ne taku ai ko Paul Tillich, na’e fakamamafa ki he founa fakafekau’aki’. ‘O kamata ia mei he ngaahi fa’ahinga ‘o e māmani’, pea toki fakafekau’aki ki honau tupu’anga’ mo e anga ‘o ‘enau ‘i ai’; pea’ ne toki fakakau mai ia ki honau fehokotaki’anga faka-Tohitapu’. ‘Oku meimei ke tefito ‘ene tūkunga sio fakateolosia’ ‘i he fifili faka-e-fakakaukau faka’atamai pē faka-a’usia. Ka ko Karl Barth, ‘oku kamata ia mei he kongā tohi’ ‘o toki ‘unu mei ai ki māmani ke sio pe ko e fē ‘oku hoko ai ‘a e fepaki’pe fekau’aki’. Ko eni ‘a e fakatātā na’a’ ne ngāue’aki ki he founa ko eni’, ‘a ia na’e fai ‘e Karl Barth, Martin Niemoller pea mo Wilhelm Niemoller ‘o ‘iloa ko e “*Barmen Declaration ‘o e 1934*”

“Ne faka’au pē ‘ou tui papau ko e malanga ‘uhingamālie taha’, ‘i hono fakakātoa’, ke faka-Folofola ‘ete ngaahi fakahaa’.”

Ko e me’a ke fakatokanga’i, koe kotoa ‘o e ngaahi kupu ‘e 7 ‘o e Barmen Declaration ‘oku kamata kotoa ‘aki ha kongā tohi, pea toki nga’unu mei he kongā tohi’ ‘o hu’u ki māmani. Fakatātā; ‘Oku kamata ‘a e Kupu 1 mo Sione 14: ‘Ko au ko e Hala, Mo’oni, mo e Mo’ui; ‘oku ‘ikai ha’u ha taha ki he Tamai’ kae ‘iate au.’ Pea ko eni ‘a e Kupu’i Fakahaa’: Ko Sīsū Kalaisi ‘ae taha’i Lea ke tau talangofua ki ai’, ‘i he mate mo e mo’ui. Pea ko eni leva ‘a e faka’ikai’: “Si’aki ‘ae tokāteline ta’e mo’oni’, ko e ngaahi lea ‘i he mafai tatau ke tau fanongo mo talangofua ki ai ka ‘oku ‘ikai ko e taha’i lea’ ni, ko Sīsū Kalaisi.” Fakatokanga’i na’e kamata ‘a Barth mo e kongā tohi’, pea ne ‘unu hake leva ki he kau Nazi ‘o Siamane ‘i he 1934, ‘o fakatokanga’i ai ‘a e fehāhangai’. Na’e ‘ikai ke ne kamata mei he fatu’anga ‘o e ngaahi me’a ‘oku hoko’o fīfili’i mei ai ha fa’ahinga fekau’aki. ‘I hono fakalea ‘e taha’, na’a’ ne kamata ‘i he teolosia faka-Tohitapu. ‘Oku meimei ko e hala tatau pē ne foua hake ‘e Barth (‘i he hala ‘o’oku’) ‘i he’ene hoko koe tokotaha teolosia’ (fakatotolo Tohitapu): na’a’ ne kamata ‘aki ‘ene fa’u ‘a e **Romanbrief**, ko ha fakamatala ‘o e ‘ipiseli ki he kakai Loma’, ‘o ne hoko atu ai ki he ako teolosia ‘i he fakafounga maau.

Faka-teolosia pe faka-totonu kuo fakatu’uma’u hoku loto’ (‘i he’eku i’usia) ‘i he founga ako Tohitapu fakakulupu’. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou sai’ia ange pē ‘i he tafa’aki faka-aku Tohitapu ‘o e teolosia’, kae ‘ikai ke u roko atu ki he teolosia fakafounga maau.

Kuo fakaloto’i au ko e faka’evangeliō lei taha ‘e tupu ia mei ha fa’unga ingofua ‘o ha kulupu (faka-e-ikatotolo) ako Tohitapu, ‘o ‘ikai ke te i’u fakato-kanga’i ai ‘a e fo’i mo’oni ku’ te faka-ului kakai ‘I he taimi tatau. o e kakato ‘o ‘eku ‘ilo ki he uho ‘o e ‘vangelio’, ko ha taha’i manga ‘e afe ku hoko ‘i he ngaahi fatu’anga pe itakai fakakaume’a mo tau’atāina. Ko tokolahi taha ‘o e kakai ‘i Berkeley mo nau ‘ia Kalaisi’ ‘oku nau ‘i he ngaahi kulupu ako Tohitapu, ngaahi (pe aka’auliliki), ngaahi kulupu lotu, mo

he ngaahi vā ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ki he kakai’ ke siofi ‘a e tūkunga fakakaukau mo e tūkunga ‘ofa ‘a e kau Kalisitiane’, ‘o malava ke nau sio ki he tō’onga ‘o e kau Kalisitiane’ ‘i he’enu mo’ui faka’aho’. Pea ‘e fakamatahoa’i leva ai ‘enu loto tāla’a’, ‘o kamata ke nau faka’eke’eke pea nau hoko ai honau liliu’.

Ko ia ai, ne faka’au pē ‘ou tui papau ko e malanga ‘uhingamālie taha’, ‘i hono fakakatoa’, ke faka-Folofola ‘ete ngaahi fakahaa’. Tuku ke u ‘oatu ha faka’uhinga ‘o ‘eku ‘uhinga ki he tala fakahā faka-Tohitapu’. Kuo u liliu si’i eni mei he taimi na’a’ ku fuofua hiki ai eni, mei he *“Theology, News and Notes”*. Ko ia ‘a e fuofua me’a ne u fai na’e paaki ‘o fekau’aki mo ‘eku sio felāve’i mo e kaveinga ko ia’. ‘A ia ko eni ‘eku faka’uhinga’: ko e malanga faka-Tohitapu’, ‘i he anga ‘o ‘eku sio’, ko e ngafa ia ‘o hono faka’atā ha kongā tohi ke ne lea pē ma’ana ‘i he loto ‘ā ‘o ‘ene kau ki he fakamo’oni kakato ‘o e kosipeli ‘o Sīsū Kalaisi’, pea ‘oatu fakamatematē ‘a e fekau ko ia’ ki he kakai ‘aki ‘a e founga faka’ai’ ai mo e fakaooloo ‘i he lea faingofua. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e tafa’aki faka-teolosia ki he malanga’. Ko e malanga ‘oku ‘ikai ko e ‘oatu pē ‘a e me’a ‘oku lea ‘aki ‘e he kongā tohi’; ‘oku toe fiema’u ke ke fakahā ‘a e ‘uhinga ‘o e kongā tohi’.

‘I he anga ‘o ‘eku sio’, ‘oku fiema’u heni ha fononga ki he faifekau’ pe faiaiko’ mei he kongā tohi kuo mahino’i’ ki he ngaahi fakahu’unga fakatanumaki pe fakatisaipale kuo taukave’i’. Ko ia ‘a e malanga faka-Tohitapu’, pea ‘oku ou tui pau ko ia ‘a e me’a ‘oku fiema’u ‘e he siasi’. ‘Oku ou tui pau ko ia ‘a e founga fakaafea taha’, ‘o tatau pē ‘i he faka-e-totonu mo e faka’evangeliō. ‘Oku ou tokanga lahi ki he tafa’aki faka-e-totonu ‘o e malanga’ (fakatatau ki ha mo’oni ‘oku’ te malanga’i), ka ‘ou ou matu’aki tui ko e malanga mo’oni taha mo lelei taha ‘i he ‘ene kau ki he tafa’aki ko eni’, ko e ‘omai ‘a e mo’oni totonu ‘oku ha’u mei he kongā tohi’.

Te u toki faka’osi ‘i ha tō lelei, kae tuku mu’a ke u ki’i sio faka’ikai atu ‘i ha ki’i momentiti. Tuku ke u faka-tapa’i atu ‘a ia te u ui ko e fakahu’unga kehe ‘i he akenga malanga ‘o e lolotonga’. ‘Oku

hangehangē kiate au ‘oku taka hu’u kehe ‘a e malanga mo e ako ‘i he siasi’ o e ‘aho ni.’ ‘Oku ‘ikai ke u talanoa pē ki ha ngaahi tefito’i tui hala, pe ngaahi sio faka-teolosia fakahu’unga kehe; ka ki ha fehālaaki ‘i he loto’i siasi’ fakalukufua. Ko e palopalema ‘i he ‘uho’i malanga’. ‘Oku ou tui ko e taha ia ‘o e ‘uhinga ne fokotu’u ai ‘a e Committee on Biblical Exposition (komiti kau ki he faka-Tohitapu ‘a e malanga’).

‘Oku ou ‘omi ‘a e palopalema ko eni’ ‘i ha fōtunga ‘e ua. ‘Uluaki’ pē, ko e palopalema ia te u fakahingoa ko e *fa’u faka-kaveinga* ‘o e malanga’. ‘Oku ou tui ko e lahi taha ‘o e ngaahi malanga ‘i he siasi’ he ‘aho’ ni ‘oku tefito ma’u pē ‘i ha fo’i kaveinga pau. Ko e ‘ēlito ‘o e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai’, ‘oku tefito ‘a e malanga’ ia ‘i ha fo’i kaveinga pau, ‘o fakatefito leva ‘a e tā vahe ‘a e faiaiko’ mei he tefito’i tui (pe kaveinga) ko ia’; kae ‘ikai tukuange ki he kau fanongo malanga’ ke na’u ma’u ‘a e fo’i tefito’i mo’oni’ (pe kaveinga’) hangatonu mei hono malanga’i (pe tatala hake) fakahangatonu ‘o e kongā folofola’. ‘O hangē pē ia ko ha’anau fakafanongo ki ha taha ma’u mafai (‘o tuhu ki he faifekau’ pe ko e faiaiko’) ‘oku kalanga mai, “Ko e me’a eni ‘oku tau tui ki ai’”; kae ‘ikai ke malava ke nau sio pe ‘oku hu’u mei fē, kae’uma’ā ha’anau ‘ilo patonu ia mo’o kinautolu. Ko ha me’a pē ne nau fanongo ai (pe na’e talaange kiate kinautolu), ko e mafai fakapule ia ‘o e malanga faka’ulu’i-kaveinga’. Ko e lea pē ‘a e faifekau’, “‘Oku ‘ofa’i ko e ‘e he ‘Otua’.” ‘Oku te’eki te nau sio ai ‘i ha kongā tohi.

‘Oku ou feinga hoku anga’ofa taha’ (‘i he anga ‘o ‘eku sio’) ki he ‘efihia faka’uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e tūkunga ‘o e malanga’, ka ko e fekau faka-kosipeli kuo malanga’i ‘e he kau malanga matu’aki tokolahi fau, ‘oku hu’u ia mei he fa’unga kehekehe ‘e tolu:

(1) Ko e tokangaekina ‘oku ongo’i ‘e he faifekau’ mo e faiaiko’. Kuo hoko ‘a e fekau’ ia ‘o tafe mei he tefito ‘o e ongo’i mafasia ‘a e faifekau’.

(2) Ko e tefito ‘a e malanga’ ‘i he taukei mo e a’usia ‘a e faifekau’. ‘Oku ou ki’i hoha’ a ki he fa’ahinga fakakaukau fo’ou fakato’oa loto ‘i he ngaahi ako’anga faka-Lotu ‘o ‘Amelika’ fekau’aki moe

Peesi 10 • Tisema 1985 • Mei he tohi “THEOLOGY, NEWS AND NOTES”

“Ko e malanga ‘oku ‘ikai ko e lea’aki pē ‘a e me’a ‘oku lea ki ai ‘a e kongā tohi’: kā ke fakahā pe ‘oku ‘uhinga ki he hā ‘a e me’a ko ia ‘oku lea ki ai ‘a e kongā tohi.’”

founga malanga faka-fo’i-talanoa; ‘o te talanoa’i pē ‘ete fo’i talanoa’ ‘o koku pē ‘e ‘oatu ai ‘a e kosipeli’ ki ha taha kehe. Ko ‘eku ‘uhinga’, ko e hoko ‘o tefito ‘a e fekau ‘o e malanga ‘o ha uike ‘i he a’usia ‘a e faifekau’ ‘i he’ene ‘a’eva mo e ‘Eiki’. ‘A ia ko ‘ete talanoa mālie ange’, ko e tokolahi ange ia ‘a e kakai fie fanongo ‘i he’ete malanga’. Manatu’i ‘a e talanoa, **Mass Appeal**. Ne ‘ikai sai’ia ai ha talavou seminālio ia ko Ma’ake, ‘i he malanga ‘a Pātele Tim. Ka na’e pehēange ‘e he pātele’, ‘Na’e ‘ikai ke ke sio ki hono fakamālo’ia’i au ‘e he kakai’, mo ‘enau talamai ‘a e mālie ‘eku malanga’?’ Pea tali ange ‘e Ma’ake, ‘Na’e ‘ikai ke u ‘ilo’i ho’o malanga mālie’, ka ko ho’o talanoa mālie’ pē.” Na’e fai ‘ene malanga’ ‘o tefito ‘i hono uike’.

(3) Ko e fōtunga hono tolu’, pea meimei koe fakatu’utāmaki taha’ eni, ko ia ‘oku ou ui ko hono taku ‘o ha fo’i mo’oni faka-Kalisitiane fakalukufua kuo ‘osi meimei ke lave’i ‘e he tokotaha kotoa, kae te’eki ke nau ‘ilo’i mo’oni kiate kinautolu. ‘Oku tau ‘ilo kotoa pē fekau’aki mo ha ngaahi mo’oni fakaofa, ka ko e founga ia ‘o ‘enau hā nenefu’i he’etau tō’onga lotu’: ‘o ‘ikai ke ‘ilo’i mo’oni ‘e he Kalisitiane pēpee’ pe ‘oku ‘ilo’i fē ‘a e ngaahi mo’oni ko ia’ ‘i he Tohitapu’.

Ko e kotoa ‘o e ngaahi me’a’ ni ‘oku nau fakatupu ha nga’unu mama’o mei he hangatonu ‘o e kosipeli’ [‘o ‘ikai ke tau kau ki ai (gospel “extra nos”)] ki he’etau mio’i ‘a e kosipeli’ meiate kitau-tolu [‘o fakafalala ‘i he’etau ongo’, faka-kaukau’..(gospel “intra nos”)], ‘o kamata ke fuo mai ha fakatu’utāmaki fakateologia. Ko e tokanga lahi ‘a Luther na’e ma’a’ e gospel “extra nos” – kosipeli’ ‘i hono anga totonu mo haohaoa’, ‘o ‘ikai ke tau toe ue’i. ‘O malava ai ia ‘iate pē ke fai hano ako mo hano sivi’i. Ko ha tefito’anga fakahisitōlia ia ‘o e tui’. Ko e mo’oni na’e lea ‘a e ‘Otua’ pea ‘oku malava ke mahino’i. Ka ‘i he hoko ia ‘o nenefu’, ‘oku mo’ulaloa leva ‘a e kosipeli’ ai ia ki he’eku a’usia’.

Fakatātā ‘aki eni: ‘I ha ta’u ‘e ua kimu’a, ne u mālōlō (pe ‘alu ‘eve’eva)

Ai mo hoku fāmili’ ‘o ‘ikai malava ai ke mau lotu ki ha Siasi, ko ia ne mau fanongo malanga pē ki ha faifekau ‘i he letioo’. Na’a’ ne fakahā te ne malanga ‘i he teologia ‘o e ‘amanaki lelei’, ‘o ngāue’aki ‘a Loma 8 ki he’ene kongā tohi’. Pea neu fu’u fiefia ai he ko e taha’i vahe eni mo ‘eku sai’ia ai.

Ko e kongā tohi na’a’ ne lau’ na’e fekau’aki ia mo e laufānoa ‘o e tūkunga sio ki he hokohoko ‘o e fakatupu’. ‘A ia ne fakafuo ki hono ngaahi faka-ngatangata’ ‘ikai ‘iate ia pē, ka ‘i he tu’utu’uni’i ‘e he ‘Otua’. ‘I he’ete fakakaukau’, ‘e pehē mai ‘e he kongā tohi’ na’a’ ne tu’utu’uni’i ia ki hono ngaahi fakangatanga’ “ ‘i he fakamaau”, ka na’e faka’ohovale’i ‘e Paula ‘a e kau fanongo’. Ko e ngaahi lea totonu’, na’a’ ne fekau’i ia “ ‘i he ‘amanaki lelei”. Ko eni ia ‘a e me’a ne hā mai ai ‘a e tu’unga lea “ ‘amanaki lelei”. Ne lau ‘a e kongā tohi’ ni ‘e he faifekau ko eni’ ‘i he kamata’anga ‘o ‘ene malanga’, pea ko e lau kongā tohi matu’aki ue’i loto mo’oni eni kuo u fanongoa. Ne u toe ‘unu’unu ofi ange atu ki he letioo’ ‘i he kamata’anga ‘o e malanga’.

Ne malanga leva ‘a e faifekau’ ‘i he ‘amanaki lelei’, ka ko e me’a na’e hoko’ koha ngaahi talanoa fakanounou mālie ‘o ‘ene mo’ui ‘a’ana’. Ko e taha ‘o ‘ene ngaahi talanoa’ ne fu’u faka’ofa ‘ou lo’imata’ia ai; ko e tokotaha lo’imata tō au. Pea ne ‘i ai mo e ngaahi me’a kehe na’e hoko ‘i he’ene mo’ui’ ne lave’i, pea faka’osi leva ‘a e malanga’ ‘i he lotu.

Ne hoko eni ko e fakasiva ‘amanaki mo’oni kiate au. Na’e ‘ikai tu’o taha ‘i he lolotonga ‘o e malanga’ ha’ane lave ki he kongā tohi ‘ia Loma’. ‘I kai ke teitei’i ai ha faingamālie tu’o taha ‘o e kongā tohi’ ke lea ma’ana, pe te ne hoko ko e fakamaama ki he malanga’. Ne taafataha pē ‘a e tangata malanga’ ia ke fakamatala ki he’ene ngaahi a’usia ne ne ako ai ‘a e lēsoni ‘o e ‘amanaki lelei’ ‘i he’ene mo’ui’.

Ko hoku ‘ofefine ko Ane’ na’a’ ne fehu’i mai kiate au, “Ko e hā ho’o

fakakaukau ki he malanga?” Ne u faka’amu ke u tali faka’io koe’uhi’, (ko e me’a pau ia), ko e kau malanga’ ‘oku totonu ke nau tu’u fakataha. ‘Ou pehē ange, “Ane, te u tala atu ha me’a. Ne u tangi ‘i he taha ‘o ‘ene ngaahi talanoa’.” Pea ko e mo’oni’ ia. Ka na’e ‘ikai fiemāli ai hoku ‘ofefine’, ‘o ne pehē mai, “Na’e ‘ikai ke u sai’ia au he malanga’.” Pea ‘i he’eku ‘eke ange pe ko e hā e ‘uhinga’, ne hoko ‘ene tali’ ko ha me’a ‘oku ou ‘amanaki ‘e ‘ikai te u toe fakangaloki. “K e fehālaaki ‘i he malanga’, kiate au, ko e pehē ‘e he faifekau’, ‘Oku totonu ke mo ma’u ha ‘amanaki lelei koe’uhi’ ‘oku ou ma’u ha ‘amanaki lelei.’ Pea ko e fekau pē ia ‘a’ana, ‘oku ‘ikai ko e kosipeli’ ia.” Kuo fu’u lahi pē ‘ene kau ki he ngaahi kulupu ako Tohitapu lahi. Ko e ta’u ‘e ua ‘ene ako ki he tohi Ma’ake’, ‘i he ako fai ‘e Paul Byer, kae’uma’ā ‘a e tohi ‘a Hapakuki’. Ko ia ai ne ‘ikai malava ‘e Ane ke ne tali ‘a ia na’e lea ki ai ‘a e malanga’, he kuo anga ia ki he ‘omi ‘o e fekau ‘o e kosipeli’ mei he kongā tohi’.

Ko e pehē foki ki he ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie lea ‘o e kongā tohi’. Ko eni ‘: e kongā tohi ma’ongo’onga taha ‘a Paula ki he ‘amanaki lelei’ ‘i he kotoa ‘o ‘ene ngaahi tohi’, pea ‘ikai teitei’i ai ha momo’i faingamālie ke tuku ma’a Paula. Ko e fakamālo’ia’ ne pau mo’oe faifekau’ he ‘aho ko ia’. Ko e tatau eni ‘o e founga talanoa mālie ‘a Pātele Tim, ‘i hono lelei taha’.

Ko e fakamamahi ‘o e malanga’ ‘ok ‘ikai ‘i he founga lotu’, he ko e malanga fakalotu. Na’e ‘ikai ha me’a ia he malanga’ te u ta’etui ki ai. Ka ko e fakamamahi ‘oe malanga’, ko e ‘ikai ha faingamālie ki he kakai fanongo’ ke sio mo ‘ilo ‘a e ‘amanaki lelei kuo tō mo tefito ‘i he kongā tohi’, ‘i he kosipeli’. Ko ‘enau fanongo pe ki ai ‘i he a’usia ‘a e faifekau’.

Ko e fehu’i lahi eni ke u ‘eke atu. Kapau na’a’ ke a’usia ha ala mo’oni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni’ ‘i ho’o mo’ui’ ‘i he uike’ ni, te ke malanga ‘aki nai ia he lotu Sāpate’?

“Ko e ongo me’a kehekehe pē; ‘a e Kosipeli’ mo ho’o a’usia’.”

“Ko e ngafa ‘o e malanga’, ke fokotu’u ha tefito’i mo’oni mo fakatu’uma’u ia.”

He’ikai te ke fai pehē kapau ‘oku’ ke ‘i he tukutala Fakafo’ou’ (Reformed). He te ke hounga’ia pē ‘i ho’o ngaahi a’usia’, ka te ke malanga’i pē ‘a e kosipeli’. Ko e ongo me’a kehekehe pē ‘a e kosipeli’ mo ho’o ngaahi a’usia’. ‘E malava pē ke hoko ‘a e a’usia’ ko e fakamo’oni ki he kosipeli’; pea ‘e hoko ia ko e fehokotaki’anga ‘o e tangata malanga’ mo e kakai fanongo’. Ko e ‘uhinga ia ki hono ngāue’aki ‘o e ngaahi fakatātaā’, mo e ngaahi talanoa mei he’ete mo’ui’; ka ‘oku’ ‘ikai ko e fekau’ ia. Kapau ‘e hoko leva ‘a e fakatātaā’ ko e fekau, ‘oku’ ‘ikai leva ke ne kei fakafeho-kotaki ‘e ia ‘a e kakai’ ki he kongā tohi’. Pea ko hono mo’oni’, ‘oku’ ne fakatafoki ‘e ia ‘a e kakai’ mei he kongā tohi’. Fēfē ‘a e ngaahi taimi ‘oku’ ‘ikai ai ke ke ma’u ha ‘amanaki lelei, pe ko e ‘ikai ke ke toe fu’u tokanga ki ai? Ko e ngaahi a’usia, ngaahi talanoa fakatātā mei ha mo’ui ‘a ha taha—‘oku’ ‘ikai fe’unga ia. Fakamālō ki he ‘Otua’ koe’uhi’ ko Mother Teresa, ka ‘oku’ ‘ikai ko ia ‘a e kosipeli’. Ko ‘ene’ ofa lahi na’e mātā ‘i Calcutta ‘oku’ ‘ikai ko e ongoongolelei’ ia. Ko e fakamo’oni lelei ia ki he ongoongo-lelei’, ka ko e ongoongolelei’ ko Sīsū tonu pē. ‘Oku’ ‘ikai ‘o kitautolu ‘a e kosipeli’. Ko e kosipeli’ ‘oku’ ‘i he potu folofola’ ia, pea ko e toki me’a faka’ofa’ofa ha ‘ilo’ ‘e ha taha ‘a e teolosia ‘o e ‘amanaki lelei’, mei he kongā tohi’. Pea ‘oku’ toki hū faka’ofa’ofa mai leva ‘a e ngaahi fakatātaā’.

Tuku ke u ‘oatu ha toe fakatātā ‘e taha ‘o e palopalema ko eni’. ‘Oku’ ‘i ai ‘a e kau malanga tokolahi’ ‘oku’ ‘ikai ha’anau fo’i malanga te nau ta’e afe ai ‘o lea’ aki ha ngaahi tu’unga lea tu’upau (‘oku’ meimei fa’a lea ‘aki’ ‘i he faka’osinga malanga kotoa pē), ‘i he faka’osi’. ‘Oku’ ngalingali ke hoko eni’ koe’uhi’ ko ‘enau ongo’i ke nau tatakī ‘a e kakai’ ki ha faka’osinga pau. Ko ia ai, ‘e ‘omai’ ‘e ha faifekau ha fo’i malanga faka’ofa’ofa mei he kongā tohi’, pea ‘oange mo e faingamālie ke lea mai ai ‘a e potu folofola’. Ka ‘i he’ene fakaofi atu ki he miniti faka’osi’ ‘o e malanga’, pea ha’u leva ‘a e ngaahi tu’unga lea pau ‘oku’ ‘ikai mei he’ene fakakaukau’ pea ‘oku’ ‘ikai ke fakakaukau ki ai mo e kakai fanongo’. ‘Ikai, ka ‘i he taimi ko ia’ kuo tali tuku pē ‘a e kakai’ ia; ‘oku’ nau ‘ilo, ko kinautolu mo e malanga’ kuo fakatu’utafonua.

‘I he ‘osi’ ‘a e me’a’ ‘oku’ totonu ke ke lea’aki ‘i ho’o malanga’, ngata ai.

‘O hangē ko ia kuo u ‘osi’ lave ki ai’, ‘oku’ ou tui ko e palopalema ‘o e malanga’i he ‘aho ni’ ko hono pule’ia faka-kaveinga’. Ko e fakatu’utāmaki fehanga hangai mo eni’, ko ia ‘oku’ ou ui ko e “malanga ta’e fakatisaipale”, ‘a ia ko e fevahevahe’aki ‘o ha ngaahi ola ‘o ha fekumi, kae ‘ikai ha mamafa ki he mo’ui fakalaumālie’, ‘o ‘ikai ha ongo’i ‘o e mafasia mei he ‘Eiki’. Ka ko e tuli tonuhia eni he taimi ‘e ni’ihi ‘a ha taha, “Ne u ‘osi’ tala ange kiate kinautolu ‘a e mo’oni’. Ne u tala kiate kinautolu ‘a e kosipeli’.” Ka ke ke manatu ‘i he ako malanga’ mo e malanga’, ‘i ho’o fakahā ha tefito’i poini, ‘oku’ ‘ikai’ ‘uhinga ia kuo’ ke fakatu’uma’u papau ai ‘a e poini ko ia’. Ko e ngafa ‘o e malanga’, ke fokotu’u ha tefito’i mo’oni mo fakatu’uma’u ia. Ko e toki tatala mo’oni eni ‘o e misiteli hono fakamo’oni’i papau ‘e he Laumālie Mā’oni’oni’ ‘a e kosipeli’ mo e kongā tohi’; ka ‘i he pōto’i mo e ngāue lahi.

Ko e founga lelei taha ki hano fakatu’uma’u ha fo’i mo’oni, ko hono faka’atā ‘o e kakai’ ke nau ‘ilo ia mo’o kinautolu. Ko e ngafa ‘o e lea’ ‘i he tokolahi’ ke tokoni’i ha taha ke sio, “‘Īo, ‘oku’ lea ki ai ‘a e potu tohi’, pea ‘oku’ ou sio ‘o’ilo ia...” Ko hono ‘ai’ ‘e taha’, ko e taumu’a ‘o e malanga’ ko hono fakamafeia’i ‘a e potu folofola’ ke lea pē ma’ana ‘o fakatatau ki he tefito’i mo’oni ‘oku’ ne ‘omai’ (pe ‘i he Fuakava Motu’a’ pe Fuakava Fo’ou’).

‘I ha tatakī ‘o ha kulpu ako Tohitapu pe ‘i ha malanga fakasiasi, ‘oku’ ou tui papau ko e fiema’u ‘a e siasi’ ko ha ako pe malanga. Te u pehē, ‘oku’ ‘ikai fiema’u ma’u pē ia ‘e he siasi’, ka ‘oku’ ou tui ko e malanga’ (pe ko e ako’i ‘o e Tohitapu’) ‘a e fiema’u tefito’i ‘a e siasi’.

‘Oku’ ou poupu’i kimoutolu kau faifekau’ ke mou kau ki ha kulupu ako Tohitapu. Kapau ‘oku’ ‘ikai te ke ako’i ha kulupu to’utupu, ko e hā e ‘uhinga? Kapau ‘oku’ ‘ikai ke ke fakalele ha kulupu ako Tohitapu, pea ‘iate koe ai

‘a e falala ‘a e kakai’, ko e hā e ‘uhinga? Ko e hā kuo’ ke faka’atā ai koe ke hiki hake ‘o ma’olunga ange mei he ngaahi tu’unga ko ia ho’o ako ‘a ia’ ‘oku’ lea ki ai ‘a e potu tohi’, ‘a ia’ ‘oku’ malava ai ke ke mo’ulaloa ai ki he potu folofola’ mo tukuange ke ne lea ma’ana, kae ‘ikai ko hono malanga’i’ pē? ‘Oku’ ou fie poupu’i lōua pē kitautolu mo hotau kakai’, ke kamata ke tau siofi hono ola ‘o e kulupu ako Tohitapu’ ‘i he ngaahi mo’ui’ mo hotau ngaahi siasi’.

Faka’osi’, ‘oku’ ou fie poupu’i atu ‘a e taumu’a fakamātoato mo totonu ‘o e malanga’ anga maheni’. ‘Oku’ ou tui mo’oni ko e malanga pe ako lelei taha’ pē ko ho’o fakaafe’i ‘a e kakai’ ke mou nofo’i hifo ‘i ha taimi fe’unga ki ha potu folofola, pea faai atu ki ha tohi kakato ‘o a’u pē ki he Tohitapu’ kotoa. Fakaloto-lahi’i ho kakai’ ke nau fetalanoa’aki mo koe. ‘Oku’ ‘i ai ha potu folofola ‘oku’ ou to’o mai mei he tohi hono ua ‘a Paula ki he kakai Tesalonaika’. Na’a’ ne fai ke ua ‘a e tohi ki he siasi ko eni’, koe’uhi’ na’e lahi ha ngaahi me’a ne nau moveuveu mo fepupu’u’aki ai; mo ‘ene faka’apa’apa pē kiate kinautolu ‘i he’ene kole ‘enau tokoni’: 2 Tesalonaika 3:1 “Ko hono faka’osi’ eni, ‘e hoku kāinga; Mou hūfia kimautolu, koe’uhiā ke lele atu ‘a e folofola’ ‘a e ‘Eiki’ pea ikuna ‘o hangē ko ‘ene fai’ ‘iate kimoutolu’.” ‘Oku’ ou sai’ ia he fo’i laine ko ia’; ko ia ‘a e misiteli (pe fakapulipuli) ‘o e malanga’ - ‘i hono ngāue’aki kitautolu ‘e he Laumālie Mā’oni’oni’, pea ko e totonu ia ‘o e fungani ‘etau lotu’ mei ha toe me’a.

Ko Rev Earl Palmer ne faifekau ia ‘i he Siasi Presbyterian ‘o Berkeley, talu mei he 1970, hili ha’ane ‘osi ngāue’i he ngaahi siasi lahi ‘i he ‘otu Filipaini’ pea mo Uasingatoni foki. Ko e fa’u tohi ‘iloa, ‘osi ma’u B.A. mei he ‘Univēsi’ ‘o Kalefōnia’, ma’u B.D. mei he Ako’anga Faka-Teolosia ‘o Princeton.

Peesi 12 • Tisema 1985 • Mei he tohi “THEOLOGY, NEWS AND NOTES”

Toe paaki ‘i he ngofua kakato ‘o e Fuller Theological Seminary